

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในการทำนุบำรุง

พระพุทธศาสนา

พระประวัติย่อ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงมีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าฤกษ์ ทรงเป็นพระโอรสของพระบรมราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ 2 ประสูติแต่เจ้าจอมมารคาน้อยเล็ก เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ 14 กันยายน พ.ศ. 2352 ทรงกบฏขึ้น 5 คำ เดือน 10 ปีมะเส็ง จ.ศ. 1171¹ เมื่อพระราชบิดาทรงได้รับพระราชทานอุปราชาภิเษกเฉลิมพระราช มณเฑียรแล้ว พระองค์ทรงดำรงพระยศอย่างพระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ครั้นเมื่อพระราชบิดากวักจูง จึงเสด็จมาประทับในพระราชวังหลวง ต่อมาสมเด็จพระอัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทวฑีฆี ซึ่งเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอในเวลานั้น ได้ทรงนำพระองค์เจ้าฤกษ์ไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ครั้นยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎ ทั้งสองพระองค์จึงทรงคุ้นเคยกันมาตั้งแต่นั้น ใน พ.ศ. 2365 พระชนมายุได้ 14 พรรษา ทรงบรรพชาเป็นสามเณร สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็น พระอุปัชฌาย์ เสด็จประทับ ณ วัดมหาธาตุ ได้ทรงศึกษาในสำนักพระญาณสมโพธิ (รอด) ทรงบรรพชา ได้เพียง 4 พรรษา ก็ประชวรด้วยพระโรคไข้ทรพิษ จึงทรงลาบรรพชาเพื่อรักษาพระองค์ ครั้นหายพระ ประชวรแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสวยโปรดให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรที่พระบรมราชวังอีก ครั้งหนึ่ง ทรงบรรพชามาจนทรงมีพระชนมายุได้ 20 พรรษา ในพ.ศ. 2372 จึงทรงผนวชเป็นพระภิกษุ สมเด็จพระสังฆราช (คอน) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระอัยยิกาเธอ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และ พระวินัยรักขิต เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และอนุสาวนาจารย์²

¹ ราชสกุลวงศ์, (พิมพ์ครั้งที่ 8 แก้ไขเพิ่มเติม, พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512), หน้า 105.

² ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) "ประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์" หน้า 190.

ใน พ.ศ. 2379 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส (สมอราย) เสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นอีกฝ่ายหนึ่ง พระองค์เจ้าฤกษ์ได้ตามเสด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทรงดำรงสมณศักดิ์ เป็น พระราชาคณะ ครั้นเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ใน พ.ศ. 2394 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย และทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบแทนเจ้าฟ้ามงกุฎ

ใน พ.ศ. 2409 กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ ทรงเป็นพระอุปนายของเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิรินทรชนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เมื่อทรงบรรพชาเป็นสามเณร และใน พ.ศ. 2416 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ทรงเป็นพระอุปนายอีกครั้งหนึ่ง ในคราวบรรพชาเป็นสามเณร ได้เสด็จประทับอยู่ในสำนักของพระองค์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงศึกษาวิทยาการต่าง ๆ ตลอดจนพระธรรมวินัยจากสำนักกรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ เมื่อทรงลาผนวชแล้ว ใน พ.ศ. 2417 ทรงพระกรุณาเลื่อนพระยศกรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ ให้มีพระเกียรติยศเสมอพระองค์เจ้าต่างกรม ตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์บวรรั้งมีสุริยพันธ์¹ โปรดให้ใช้คำนำพระนามเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอเป็นพิเศษเหมือนพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง คราวนี้ทั้งพิธีรับกรมในพระอุโบสถตั้งพระแท่นสงฆ์ชลาในกำแพงแก้ว การที่ไม่ได้ทรงสถาปนามาแต่แรกเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น ไม่ใช่เป็นเพราะมิได้ทรงนึกถึง แต่ได้ทรงพระปรารภจะทรงสถาปนามาแต่แรกแล้ว แก่กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ ทรงขอผลัดไว้ก่อน เพราะไม่ทรงสะดวกพระทัยที่จะทรงรับก่อน เจ้านายผู้ใหญ่พระองค์อื่นที่มีอยู่เวลานั้น²

¹ หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5" จ.ศ. 1236 (พ.ศ. 2417) เลขที่ 2646 เรื่อง สถาปนากรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 42.

ต่อมาใน พ.ศ. 2434 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชพิธี มหาสมณุตมาภิเษก เลื่อนพระเกียรติยศ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์¹

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระเจ้า
แผ่นดิน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวร เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ในพระบรม
ราชตระกูลนี้หลายพระองค์ ทรงคุณธรรมเป็นที่เคารพนับถือของเจ้านายทั่วไป ได้ทรงพระประชวรด้วย
พระโรคชรา สิ้นพระชนม์เมื่อวันพฤหัสบดีที่ 29 กันยายน พ.ศ. 2435 พระชนมายุได้ 83 พรรษา 13 วัน
ทรงผนวชเป็นพระภิกษุได้ 64 พรรษา ทรงดำรงพระเกียรติยศในที่เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายได้
42 ปี และทรงรับพระมหาสมณุตมาภิเษก เป็นสมเด็จพระมหาสมณะได้ 10 เดือน² ครั้นต่อมาใน
พ.ศ. 2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาเลื่อนพระเกียรติยศสมเด็จพระมหา
สมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
อันเป็นสมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์

สถาปนาพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปภายหลังการปฏิรูปของเจ้าฟ้ามงกุฎ

ระหว่างที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชอยู่เป็นเวลานานถึง 27 ปีนั้น พระองค์ทรงปฏิรูปพระพุทธ
ศาสนาด้วยการตั้งพระสงฆ์ใหม่คือ ธรรมยุติกนิกายขึ้น ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พระสงฆ์ใหม่สามารถ
ปฏิบัติกิจพระศาสนาได้อย่างเคร่งครัดและถูกต้อง พระวินัยในพระไตรปิฎกก็ไม่ขาดตกบกพร่อง พระสงฆ์
มีความประพฤติเรียบร้อยเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาปลาตของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ในขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรง
ครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น ได้ทรงตั้งขีมีขีธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ขึ้นเพื่อให้พระสงฆ์ในวัดปฏิบัติตาม
จนทำให้พระสงฆ์สำนักนี้เจริญ พระองค์จึงทรงส่งพระสงฆ์เหล่านั้นไปตั้งสำนักเป็นสาขาขึ้นที่วัดต่าง ๆ อีก
หลายแห่ง เช่น วัดบรมนิวาส วัดสมอราย วัดเครือวัลย์ เป็นต้น³

¹ หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5" จ.ศ. 1253 (พ.ศ. 2434 เลขที่ 263/7
เรื่องประกาศเลื่อนกรมพระยาปวเรศ เป็น สมเด็จพระ

² พระยาทิพโกษา, ประวัติสมเด็จพระสังฆราชมหาสังฆปริณายกในกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร:
โรงพิมพ์กรุงเทพบรรณาการ, 2482), หน้า 15.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิกายและเถรประวัติ (พระนคร :
โรงพิมพ์สามมิตร, 2457), หน้า 23.

ขนบธรรมเนียมที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตั้งขึ้นในวัด คือ ตั้งการนมัสการพระที่เรียกว่า ทำวัตร ทุกเช้าทุกค่ำเป็นประจำวัน ทรงแต่งค่านมัสการขึ้นใหม่เป็นภาษามคธ มีทั้งที่เป็นร้อยแก้วและคาถา ซึ่งใช้กันแพร่หลายในปัจจุบันนี้ นอกจากนั้นก็มีการสวดมนต์ประจำวันต่อจากการนมัสการพระตอนค่ำ โดยการเลือกพระสูตรต่าง ๆ ที่แสดงธรรมข้อปฏิบัติไว้สวด และเมื่อถึงกำหนดวันพระมีการแสดงพระธรรมเทศนา 2 กัณฑ์ 2 เวลา คือ เวลา 9 นาฬิกา และ 13 นาฬิกา พระองค์เสด็จประพาสอุทยานโอบสกลีลและทรงแสดงพระธรรมเทศนาเป็นประจำด้วยพระองค์เอง ปรากฏว่ามีพุทธศาสนิกชนเลื่อมใสศรัทธาเข้าฟังเป็นจำนวนมากทุกครั้ง นอกจากนั้น พระองค์ยังทรงวางระเบียบในการรับกุลบุตรเข้ามาบรรพชาอุปสมบท กล่าวคือ พระองค์จะทรงเป็นพระอุปัชฌาย์เอง และโปรดให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นศิษย์ของพระองค์และเรียนรู้พระปริยัติธรรมเป็นผู้สวดกรรมวาจา สวดแล้วแต่ว่าจะทรงเลือกพระสงฆ์รูปหนึ่งรูปใด ทรงถืออำนาจในสังฆกรรม โดยที่ฝ่ายเจ้าภาพไม่อาจนิมนต์เลือกเองตามชอบใจ ทั้งนี้เพราะทรงมีพระประสงค์ให้พิธีอุปสมบทนั้นดำเนินไปอย่างถูกต้องตามแบบแผน พระองค์ได้ทรงแก้คำขอบรรพชาใหม่เพื่อให้เหมาะสมและรัดกุมยิ่งขึ้น

ขนบธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นใหม่เหล่านี้ ช่วยให้พระสงฆ์ปฏิบัติกิจพระศาสนาโดยสม่ำเสมอและมีระเบียบแบบแผน ทำให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในการปฏิบัติและรู้จักรับผิดชอบหน้าที่ นับเป็นตัวอย่างอันดีของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ที่จะช่วยให้พระสงฆ์กายเดิม คือกมทานิกายแก้ไขการปฏิบัติกิจพระศาสนาอันบกพร่องให้ดีขึ้น

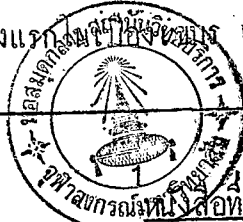
นอกจากธรรมเนียมต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว เจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงทำนุบำรุงการเรียนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ภายในวัดให้เจริญรุ่งเรืองอีกด้วย และยังทรงรับพระสงฆ์จากสำนักอื่นมาเรียนอีก ในครั้งนั้นปรากฏว่ามีพระสงฆ์ได้เป็นเปรียญหลายรูป และสามารถพูดภาษามคธได้คล่อง นอกจากนั้นยังได้มีการติดต่อกับประเทศลังกา เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2383 พระสงฆ์ลังกาจำนวน 5 รูปได้เดินทางเข้ามาบูรณปฏิสังขรณ์ที่วัดบวรนิเวศวิหาร นับเป็นโอกาสดีที่เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงสนทนากับพระสงฆ์ลังกา ทำให้ได้ทราบขนบธรรมเนียมประเพณีของคณะสงฆ์ จากนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงส่งพระสงฆ์ไทยจำนวน 5 รูปไปประเทศลังกาและพักอยู่ที่นั่น 1 ปี เพื่อแสวงหาความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในลังกา และได้นำความรู้เหล่านั้นมาเพื่อตรวจสอบพระกัมภีร์พระไตรปิฎกว่ามีสิ่งใดที่ผิดพลาดหรือขาดหายไปบ้าง ได้ทำการชำระพระไตรปิฎกใหม่เพื่อให้ได้ฉบับที่สมบูรณ์

อีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้น พระสงฆ์ไทยและพระสงฆ์ลังกาก็ได้เดินทางไปมา เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้กันเสมอ ๆ¹

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งที่ช่วยให้พระพุทธศาสนาในเวลานั้นเจริญรุ่งเรือง คือ การที่เจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จออกท่องไปยังท้องถิ่นไกล ๆ เป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้กับประชาชนที่อยู่ตามชนบท ซึ่งไม่มีโอกาสเข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้ง

นอกจากนี้ ภายในวัดบวรนิเวศวิหารยังเจริญรุ่งเรืองไปด้วยวัดกุฎสถานต่าง ๆ ซึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงบูรณะขึ้นใหม่ เช่น ใน พ.ศ. 2380 ทรงทูลขอพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่ออัญเชิญพระพุทธรูปหินสีห้ายจากมณฑลหลังมาประทับในพระอุโบสถหรือมณฑป ส่วนในมณฑลนั้นอัญเชิญพระพุทธรูปไสยาสน์มาประทับแทน และใน พ.ศ. 2390 ได้ทรงผูกพัทธสีมาวัดนี้ใหม่เป็นครั้งที่สาม ส่วนการพระเจดีย์ซึ่งยังคงค้างอยู่นั้นโปรดให้ทำต่อมาจนสำเร็จ นอกจากนั้นพระองค์ยังได้ทรงสร้างพระตำหนักต่าง ๆ ขึ้นในวัด เช่น พระตำหนักกึก ซึ่งปัจจุบันเรียกว่าพระตำหนักเกษม และได้ทรงสร้างโรงพิมพ์ขึ้นอีกหลังหนึ่งในที่พระตำหนักเพชร²

เนื่องจากคณะธรรมยุติกนิกาย มีความเจริญรุ่งเรืองมาก ในสมัยต่อมาคณะนี้ยังได้เจริญแพร่หลายไปถึงเมืองเขมร ได้มีการประดิษฐานพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในเขมรเป็นครั้งแรก เป็นเวลาที่เจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว กล่าวคือ ในพ.ศ. 2397 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอมรารักษ์ชิต (เกิด) เป็นสมณทูตพร้อมกับพระสงฆ์ 5 รูปไปเมืองเขมร เพื่อตรวจสอบพระไตรปิฎกภาษาเขมร พร้อมกับนำพระไตรปิฎกไปให้จำนวน 40 คัมภีร์ และต่อมาประมาณ พ.ศ. 2403 ในสมัยที่สมเด็จพระนโรดมเสวยราชสมบัติ โปรดให้พระอมรารักษ์ชิตไปเมืองเขมรอีกเป็นครั้งที่ 2 การไปเขมรครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญคือ เพื่อประดิษฐานพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้น นับเป็นครั้งแรกที่พระภิกษุผู้ได้เป็นหัวหน้าพระสงฆ์ภิกษุน้องคนแรกคือ พระมหาปาน บัญญาศีล ซึ่งต่อ

 เสวยราชพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 100 ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511),

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิกายและเถรประวัติ, หน้า 29.

มาได้รับสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระสุคนธาธิบดี พระสังฆราชฝ่ายธรรมยุติกนิกายแห่งเมืองเขมร¹
 จะเห็นได้ว่าสภาพพระพุทธศาสนาในขณะนั้นเจริญรุ่งเรืองขึ้นมากเพราะการที่เจ้าฟ้ามงกุฎ
 ได้ทรงปฏิรูปพระพุทธศาสนา และยังมีปัจจัยอื่นอีกคือ การที่พระเจ้าแผ่นดินรัชกาลก่อน ๆ ทรงเอาพระทัย
 ใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 3 ในสมัย
 ที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งเป็นวัดเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายอยู่นั้น ได้ทรงจัด
 ระเบียบต่าง ๆ ภายในวัดให้เรียบร้อย โดยเฉพาะการเรียนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ตลอดจนการ
 บูรณะวัดค่วย จนถึงเป็นตัวอย่างอันดีงามแก่วัดอื่น ๆ การติดต่อระหว่างพระสงฆ์ไทยกับพระสงฆ์ลังกาและ
 พระสงฆ์เขมรนั้น แสดงให้เห็นชัดว่า การพระพุทธศาสนาในประเทศไทยขณะนั้นเจริญรุ่งเรืองมีโชติเฉพะ
 ภายในประเทศเท่านั้น แต่ยังไม่แพร่หลายไปยังต่างประเทศอีกด้วย ที่เห็นได้ชัดคือการประดิษฐานพระสงฆ์
 ธรรมยุติกนิกายในเขมรเป็นครั้งแรกดังกล่าวแล้ว

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น
 กรมหมื่นบวรวิบุณย์สุริยพันธ์ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากเจ้าฟ้ามงกุฎ จึงทรงดำเนินตามระเบียบ
 กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตั้งไว้เป็นส่วนใหญ่ มีบางอย่างที่ทรงดัดแปลงแก้ไขเพื่อให้เหมาะสมขึ้น
 กว่าเดิมซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงดำรงสมณศักดิ์ เป็น สมเด็จพระ
 มหาสมณเจ้าพระองค์ที่ 2 หรืออาจกล่าวได้ว่าทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ 8 แห่งกรุง
 รัตนโกสินทร์ ทรงได้รับสถาปนาสมณศักดิ์สูงสุดในรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงพระองค์ที่ 2
 ต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีศรีนโรสที่ทรงผนวชอยู่จนกระทั่งสิ้นพระชนม์ ทรงอุทิศ
 พระชนม์ชีพของพระองค์เพื่อการพระพุทธศาสนาโดยแท้จริง ทรงมีพระชนม์มายุยืนยาวนานถึง 83 พรรษา
 ทรงบรรพชาเป็นสามเณรในรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2365 และทรงผนวชเป็นพระภิกษุในรัชกาลที่ 3

¹ "จดหมายเหตุของพระอมรารักษ์ขิต (เกิด) วัดบวรนิเวศ ถวายแด่สมเด็จพระสุคนธาธิบดี
 สมเด็จพระสังฆราชเขมร" ลงวันอาทิตย์ ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 10 ปีชาล พ.ศ. 2409 (คำแปล),
 (นายณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม กุณาไหย้ม)

เมื่อ พ.ศ. 2372 ทรงปฏิบัติหน้าที่ครั้งแรกในคอนพลายรัชกาลที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2392 คือทรงได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เสมอพระราชาคณะสามัญ ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 ทรงปกครองวัดบวรนิเวศวิหารต่อจากเจ้าฟ้ามงกุฎ และในระยะนี้เองที่ทรงปฏิบัติงานได้มากที่สุด ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 เป็นเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงประเทศชาติในด้านต่าง ๆ ทรงเอาพระทัยใส่ทั้งในฝ่ายพระราชอาณาจักรและพระพุทธรูป ได้มีการจัดตั้งกระทรวงต่าง ๆ ขึ้น เช่น กรมสังฆการีทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ โดยปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงมิได้ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรง แต่ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศเป็นพิเศษในกรณีต่าง ๆ เช่น ทรงได้รับอัญเชิญให้เป็นประธานในพิธีต่าง ๆ เป็นต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยิ่ง ทรงปฏิบัติหน้าที่อย่างเสมอคนเสมอพลาย ในที่นี้จะได้กล่าวถึงผลงานของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติในรัชกาลต่าง ๆ 3 สมัย และในแต่ละสมัยได้มีการเปลี่ยนแปลงหรือมีความเจริญก้าวหน้าทางค่านพระพุทธศาสนาประการใดบ้าง อันจะช่วยให้เข้าใจถึงบทบาทของพระองค์ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2394)

ในรัชกาลที่ 3 นี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์ ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อ พ.ศ. 2372 ไม่ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยนี้พระองค์ทรงมีผลงานในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างใดบ้าง นอกจากทรงได้รับสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญใน พ.ศ. 2392 อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในระยะนี้พระองค์จะไม่ทรงมีผลงานที่เด่นชัด แต่ก็สมควรที่จะกล่าวถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระองค์สักเล็กน้อย

เมื่อพระองค์ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จไปประทับ ณ วัดมหาธาตุ ได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยกับเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งทรงผนวชอยู่และประทับ ณ ที่แห่งนั้น นอกจากนั้นยังทรงมีความรู้ในพระปริยัติธรรม

¹ รong ศยามานนท์ (ผู้เรียบเรียง), ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2495), หน้า 84.

เป็นอย่างดี แต่ยังมีไ้ทรงเข้าสอบแปลเป็นพระเปรียญ พระองค์ทรงเป็นศิษย์หลวงชั้นแรกของเจ้าฟ้า
มงกุฎ และทรงเป็นที่ปรึกษาพระองค์หนึ่งของคณะธรรมยุติกนิกายในจำนวนพระสงฆ์ 10 องค์ในขณะนั้น
คือ¹

- 1 วชิรญาณเถระ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- 2 พระพรหมเถระ (พระญาณรักชิต (สุข) วัดบรมนิวาส)
- 3 พระธรรมสิริเถระ (พระเทพโมลี (เอี่ยม) วัดเครือวัลย์)
- 4 พระพุทธสิริเถระ (สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร)
- 5 พระปัญญาอรุณเถระ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์)
- 6 พระธรรมรักชิตเถระ (พระครูปลัด (ทัต) วัดบวรนิเวศวิหาร)
- 7 พระโสภิตเถระ (พระศรีวิสุทธิวงศ์ (ทัต))
- 8 พระพุทธสันตเถระ (พระอมรโมลี (ลบ) วัดบุปผาราม)
- 9 พระปัสสเถระ (สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์)
- 10 พระสุวิมลเถระ (พระปลัดเรื่อง วัดบวรนิเวศวิหาร)

จะเห็นได้ว่า แม้พระองค์จะยังทรงมีพรรษาน้อยอยู่ แต่ด้วยพระปรีชาสามารถและทรงรอบรู้
ในพระปริยัติธรรม จึงทรงได้รับเลือกให้เป็นหนึ่งในที่ปรึกษาของคณะธรรมยุติกนิกาย

เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จไปประทับ ณ วัดสมอราย เพื่อจะทรงสามารถปฏิบัติพระธรรมวินัยตาม
พระประสงค์ของพระองค์ด้วยความสะดวกพระทัย ในครั้งนี้พระองค์เจ้าฤกษ์ ได้ตามเสด็จเจ้าฟ้ามงกุฎไป
ประทับ ณ วัดสมอรายด้วย เพราะทรงเลื่อมใสในวิधिปฏิบัติพระธรรมวินัยของเจ้าฟ้ามงกุฎ และต่อมาได้
ทรงอุปสมบทอีกครั้งหนึ่งในที่ลือมา โดยมีพระสุชาจารย์ (พุทธวังสะ) เป็นพระอุปัชฌาย์ และเจ้าฟ้ามงกุฎ
เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เหตุที่ทรงอุปสมบทใหม่นี้ เพราะทรงต้องการให้มีความมั่นคงในการอุปสมบท
และเพื่อให้ทรงมั่นพระทัยยิ่งขึ้น²

¹ เสงี่ยม คุณพาวาส, สมเด็จพระสังฆราชสมัยจักรีวงศ์ (ธนบุรี : เทพนมิตการพิมพ์, 2508),
หน้า 105.

² พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธ์ และสมเด็จพระยาค้ำวรวงราชานุภาพ, ตั้ง
พระราชอาณาเขตใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 127.

เมื่อได้เสด็จมาประทับ ณ วัดสมอรายแล้ว ก็ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักพระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิต และเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชกษัตริย์แล้ว ได้พระราชทานตาลิบัตร หรือพัทธศเปรียญที่พระองค์ทรงถือตลอดมานั้นให้แก่พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นการแสดงให้เห็นว่า ทรงรับรองความรู้ชั้นเปรียญของพระองค์เจ้าฤกษ์ ศิษย์หลวงชั้นแรกของพระองค์

ใน พ.ศ. 2379 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จมาเป็นเจ้าอาวาสครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์เจ้าฤกษ์ได้โดยเสด็จมาประทับ ณ วัดนี้ด้วย

ต่อมา ใน พ.ศ. 2392 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมณศักดิ์เสมอพระราชกษัตริย์แก่พระองค์เจ้าฤกษ์ ทรงรับพระราชทานตาลิบัตรแดงถมิกและเครื่องยศสำหรับพระราชกษัตริย์พร้อมทุกอย่าง พระราชทานนิศยภักดิ์เดือนละ 3 ตำลึง ทั้งพระฐานานุกรมได้ 2 รูปคือ พระปลัดและพระสมุห์¹

เท่าที่กล่าวมานี้เป็นเหตุการณ์ส่วนพระองค์โดยย่อของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์ ตั้งแต่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ จนทรงได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชกษัตริย์ในรัชกาลที่ 3 นับเป็นเวลา 20 ปี ทรงมีพระชนมายุได้ 40 พรรษา แต่น่าเสียดายที่ผู้วิจัยไม่พบหลักฐานใด ๆ อันจะแสดงให้เห็นผลงานของพระองค์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ตลอดระยะเวลา 20 ปีที่ทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ แต่ก็ไม่มีหลักฐานว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงมีส่วนร่วมในการบำรุงพระพุทธศาสนาขึ้นอย่างใดบ้าง ทั้ง ๆ ที่พระองค์ทรงผนวชอยู่นานเป็นเวลาถึง 20 ปี

เมื่อพิจารณาจะเห็นได้ว่า ในรัชกาลที่ 3 นี้ มีพระภิกษุผู้มีอาวุโสและมีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนามาก 2 พระองค์คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และเจ้าฟ้ามงกุฎ ทั้ง 2 พระองค์ทรงมีพระชนมายุมากกว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ถึง 19 พรรษา และ 14 พรรษา ตามลำดับ และในระยะนี้ทั้ง 2 พระองค์ก็ทรงรับภาระสำคัญในการปกครอง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส

คณะสงฆ์ กล่าวคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นอธิบดีสังฆการของวัดพระเชตุพนฯ ทรงเป็นเจ้าของคณะกลางปกครองพระสงฆ์ทั่วพระนคร และทรงมีส่วนร่วมในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในลักษณะฟื้นฟูวิชาความรู้ด้านวิชาการ¹ ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎนั้นทรงปฏิบัติงานสำคัญในระยะนี้ คือ การปฏิรูปพระพุทธศาสนา เมื่อผลงานในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ 3 มีผู้ปฏิบัติที่สำคัญดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงไม่ทรงมีผลงานเด่นชัดในสมัยนี้

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2394 พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีทั้งปวงพร้อมใจกันอัญเชิญเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์ขึ้นเป็น กรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธุ์ โปรดให้ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากพระองค์²

ในรัชกาลที่ 3 คณะธรรมยุติกนิกาย เป็นเพียงสำนัก เรียกว่า สำนักวัดคบน คือ วัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ในความปกครองของเจ้าฟ้ามงกุฎ สำนักนี้รวมอยู่ในคณะกลางของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ยังมีได้เป็นคณะหนึ่งต่างหาก ครั้นเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. 2394 ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์เป็นกรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธุ์ดังกล่าวแล้ว โปรดให้ทรงเป็นอธิบดีสังฆการแห่งสำนักวัดคบนั้น ซึ่งเรียกในประกาศเฉลิมพระนามว่า "ธรรมยุติกนิกายสงฆ์ชั้นบวรนิเวศาคิคณะ" และในคราวนี้เอง จึงนับได้ว่า ได้ทรงยกคณะนี้ขึ้นเป็นกิ่งหนึ่งแห่งคณะกลาง ฉะนั้นคณะกลางจึงแบ่งเป็น 2 ฝ่ายที่สำคัญคือ มหานิกายฝ่ายเดิม และธรรมยุติกนิกายอีกฝ่ายหนึ่ง โดยมีกรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธุ์ ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่พิเศษพระองค์แรก แต่ไม่มีเจ้าคณะรอง ครั้นเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้วในพ.ศ. 2396 กรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธุ์ก็ยังทรงบัญชาเฉพาะฝ่าย

¹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนเล่ม 1 จำพวกความเรียง (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 37.

² R. Lingat, "History of Wat Pavaraniveca", Journal of Siam Society, XXVI (April, 1933), 91.

ธรรมยุติกนิกาย แต่มีได้ขึ้นเป็นกิ่งหนึ่งของคณะกลาง ได้แยกเป็นคณะธรรมยุติกนิกายเป็นอิสระมาตั้งแต่บัดนั้น แต่ยังมีได้รับยกย่องให้เป็นคณะใหญ่เต็มที่เหมือนคณะเหนือ และคณะใต้ จนกระทั่งใน พ.ศ. 2424 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นเจ้าคณะรูปแรกของคณะนี้ ในคราวนี้จึงได้รับยกย่องเป็นคณะใหญ่เต็มที่¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกกรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ ให้ทรงดำรงตำแหน่งแทนพระองค์นั้น เป็นเพราะว่า กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ซึ่งทรงผนวชประทับ ณ วัดมหาธาตุ เช่นเดียวกับพระองค์ และทรงเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัชฌาศัยของพระองค์ ได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัย มาด้วยกัน เป็นที่ทรงปรึกษาซึ่งกันและกัน² เมื่อพระองค์เสด็จไปประทับ ณ ที่แห่งใด กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ก็จะตามเสด็จไปด้วย เพราะทรงเลื่อมใสในวัตรปฏิบัติของพระองค์ ความสนิทชิดชอบกันนี้เริ่มมีมาตั้งแต่ กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ทรงมีพระชนมายุได้ 8 พรรษา สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวงศ์ ทรงนำพระองค์ไปถวายแก่เจ้าฟ้ามงกุฎใน พ.ศ. 2360 ทั้ง 2 พระองค์จึงได้ทรงคุ้นเคยชอบพอพระราชอัชฌาศัยกันมาตั้งแต่นั้น³ และเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงตั้งพระสงฆ์ภิกษุใหม่ขึ้นโดยมีข้อปฏิบัติที่เคร่งครัดต่างจากพระสงฆ์ภิกษุเก่า กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ ก็ทรงเลื่อมใสศรัทธารับปฏิบัติสืบมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าไม่มีผู้ใดจะเหมาะสมยิ่งไปกว่ากรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ ผู้ทรงรอบรู้ในพระธรรมวินัย และทรงมีความเคร่งครัดในการปฏิบัติกิจต่าง ๆ จึงทรงเลือกให้ดำรงตำแหน่งแทนพระองค์ อาจกล่าวได้ว่ากรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ทรงเป็นผู้ปฏิบัติงานสืบต่อจากเจ้าฟ้ามงกุฎโดยแท้จริง⁴

อย่างไรก็ตาม เมื่อพระองค์ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายและทรงปกครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น เป็นเวลาที่คณะนี้มีความเจริญรุ่งเรืองมากแล้ว เนื่องมาจากวิธีการปกครองและการวาง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิกายและเถรประวัติ, หน้า 40.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามวารราชาธิวาส,

หน้า 29.

³ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435), หน้า 192.

⁴ R.Lingat, op.cit., P.91.

ระเบียบต่าง ๆ ของเจ้าฟ้ามงกุฎ พระสงฆ์เคร่งครัดก่อระเบียบวินัยมาก กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ ทรงเป็นผู้ปฏิบัติงานสืบต่อจากเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตั้งไว้ เพราะธรรมเนียมต่าง ๆ นั้นช่วยให้พระสงฆ์มีความประพฤติดีและเคร่งครัดต่อการปฏิบัติกิจพระศาสนา นอกจากธรรมเนียมบางอย่างที่ทรงเห็นว่าไม่เหมาะสมกับสมัยจึงทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไข แต่ก็เป็นเพียงส่วนน้อยเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในระยะนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านศาสนาเกิดขึ้นบางประการคือ

ประการแรก คือ เรื่องการครองจีวรของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย **เดิมพระสงฆ์**

ธรรมยุติกนิกายครองผ้าแบบพระสงฆ์อยู่ คือห่มแหวก ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพอพระทัย แม้มีใตทรงหักห้ามประการใด จนกระทั่งใกล้วันจะสวรรคต จึงได้ทรงปรารภขึ้น ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎทรงปฏิญาณว่าจะไม่ทรงครองจีวรแบบพระสงฆ์อยู่อีกเลย พระสงฆ์อื่น ๆ ก็ปฏิบัติตาม คือกลับห่มหีบแบบพระสงฆ์หานิกายตามเดิม แต่พระสงฆ์เหล่านี้มีความรู้สึกไม่พอใจที่ถูกบังคับในเรื่องการครองจีวร ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ใน พ.ศ. 2394 และเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจึงเข้าชื่อกันเสนอต่อกรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ เจ้าคณะใหญ่ เพื่อบำนาจความกราบบังคมทูลว่า การครองจีวรห่มหีบนั้นต้องทำด้วยความจำใจเหมือนถูกบังคับ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกลับครองแหวกตามเดิม เพื่อจะได้ปฏิบัติศาสนกิจโดยสะดวกใจ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบว่า ไม่ทรงถือการพระศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องกับกัณฑ์ เมื่อพระสงฆ์เห็นว่า การปฏิบัติเช่นไรถูกปรารภจะทำได้ทำตามใจ และตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์นิกายนี้จึงกลับครองจีวรแหวกอีกตามเดิม¹ นับเป็นการพระราชทานเสรีภาพในการปฏิบัติกิจพระศาสนา

ประการที่สอง พระเถระที่เคยเป็นกำลังสำคัญในวัดบวรนิเวศวิหารเมื่อครั้งเจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองวัดอยู่นั้นได้ลดน้อยลงไป เช่น พระปลัดเรื่องถึงมรณภาพ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (โสภโศ พัก) และพระปลัดทัก ลาสิกขา คงเหลือแต่พระศาสนโสภณ คือ พระอมรโมลี (บุสสเทโว สา) ผู้กลับเข้ามาอุปสมบทอีกเป็นกำลังสำคัญในการพระศาสนา แต่พระสำคัญ ๆ ก็ลดน้อยลง โดยเฉพาะพระสงฆ์มีความสามารถเทศนาโดยฝีปากมีจำนวนน้อย กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์จึงทรงแต่งหนังสือเทศนาขึ้นไว้สำหรับใช้อ่าน ในวันธรรมสวนะปกติและในวันบูชา โดยทรงแต่งเรื่องปฐมสมโพธิย่อ 3 กัณฑ์จบ สำหรับถวายเทศนา

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส,

ในวันวิสาขบูชา 3 วัน ๆ ละกัณฑ์ ทรงแต่งจาทรงคสันนิบาต โอวาทปาติโมกข์ สำหรับเทศนาถวาย
ในวันมาฆบูชา ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และทรงแต่งปฐมสมโพธิพิสดารสำหรับเทศนาในวัด¹

ประการที่สาม การใช้อักษรอริยกะ ซึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎทรงคิดขึ้นเพื่อความนิยมลง ทั้งนี้เพราะ
แบบเรียนปริยัติธรรมยังคงใช้อักษรขอม หนังสือสวดมนต์ก็ยังไม่ใช้อักษรขอมเช่นกัน มีบางฉบับที่พิมพ์เป็น
อักษรอริยกะแต่ไม่แพร่หลาย พระสงฆ์ในครั้งนั้นไม่คุ้นเคยกับอักษรอริยกะซึ่งใช้อักษรวิธีแบบโรมัน ต่อมา
ภายหลัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งแบบอักษรไทยใช้ในภาษามคธ โปรดให้พิมพ์
คำสมาทานศีล คำทำวัตรสวดมนต์ จึงได้ใช้กันอย่างแพร่หลาย²

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านศาสนาทั้ง 3 ประการดังกล่าวมานี้มิได้มีผลกระทบกระเทือนต่อ
วงการพระศาสนาเลย จะเห็นได้จากในประการแรก เรื่องการครองจีวรของพระสงฆ์นั้น ถ้าพระสงฆ์
ปฏิบัติด้วยความไม่สะทวักใจคล้ายถูกบังคับ พระสงฆ์ก็จะเกิดความเบื่อหน่ายอันจะทำให้เกิดผลเสียแก่การ
พระศาสนา เมื่อสามารถครองจีวรได้ตามลักษณะที่ตนพอใจ พระสงฆ์เหล่านั้นก็就会有ความสะทวักใจในการ
ปฏิบัติกิจพระศาสนา อีกทั้งพระเจ้าแผ่นดินก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ทำให้ทุกฝ่ายพอใจ
ในประการที่ 2 ที่ว่าพระสงฆ์เป็นกำลังสำคัญของวัดบวรนิเวศวิหารมีน้อยลง ชาคผู้มีความสามารถเทศนา
กรรมใหม่บวรรังษีสूरียพันธ์ที่ทรงแก้ไขด้วยการทรงพระนิพนธ์หนังสือเทศนาขึ้นสำหรับใช้อ่าน ส่วนประการที่ 3
นั้นก็ไม่มีปัญหาแต่ประการใด

ในขณะที่กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ ทรงเป็นเจ้าอาวาสครองวัดบวรนิเวศวิหาร นอกจากจะทรง
รักษาธรรมเนียมต่าง ๆ ซึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎทรงตั้งไว้โดยเคร่งครัดแล้ว พระองค์ยังได้ทรงตั้งธรรมเนียมบาง
อย่างขึ้นใหม่อีกด้วย ธรรมเนียมต่าง ๆ เหล่านี้ได้แก่

ประการแรก เมื่อถึงวันแรม 5 ค่ำ เดือน 8 ทรงนำพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารและพระสงฆ์
ของวัดที่เป็นสาขา เช่น วัดสมอราย วัดบรมนิวาส วัดเครือวัลย์ วัดพิชัยญาติ ฯ วัดบุปผาราม เป็นต้น
ไปนมัสการพระมหาสมณิ์ตปฏิมากร และทำวัตรสวดมนต์ในพิธีเข้าพรรษาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อ
ถวายพระราชกุศล แทนการถวายสักการะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาทรงผนวช เป็นการ
ระลึกถึงพระองค์ เพราะเมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ถึงเทศกาลเข้าพรรษาจะเสด็จไปถวายพุ่มที่วัดนี้เป็นประจำ

1 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิกายและเถรประวัติ, หน้า 33.

2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

ประการที่สอง เมื่อถึงกำหนด 3 ปี ได้จัดให้มีการไหว้ครูปาชยาย¹ ทรงนักพระสงฆ์ บำเพ็ญทานบริจาค พระสงฆ์แต่ละรูปจัดไทยธรรมมาตั้งรวมกันในที่ประชุม เช่น ในพระอุโบสถ ทำการบูชา อ่านประกาศเทวดา สรรเสริญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช แล้วสวดมนต์ ว่าคำบริจาคไทยธรรมอุทิศส่วนกุศลแก่ท่านครูปาชยาย

ประการที่สาม เมื่อเสร็จพิธีรับพระกฐินของวัดต่าง ๆ แล้ว ทรงนักพระสงฆ์ทั้งหลายไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ แต่ภายหลังธรรมเนียมนี้ไต่ตอดไปเพราะทรงชราภาพมาก ส่วนพระเถระทั้งหลายก็ชราลงตามกัน ประกอบกับคลองเจดีย์ขุดน้ำขึ้นเขินขึ้นมาก ทำให้ไม่สะดวกในการเดินทาง

ประการที่สี่ เมื่อพระองค์จะทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ประธานอุปสมบทแก่กุลบุตรคนแรกใน ทุกปี ทรงทำพิธีไหว้ครูปาชยายก่อน มีการนมัสการพระสวดมนต์ และสวดองค์ของภิกษุผู้ควรเป็นพระอุปัชฌาย์²

ธรรมเนียมต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ทรงตั้งขึ้นใหม่ เพื่อให้พระสงฆ์ ธรรมยุติกนิกายปฏิบัติตาม นับเป็นธรรมเนียมที่เริ่มปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรก และเป็นสิ่งที่ช่วยให้พระสงฆ์ ต่างวัดได้ปฏิบัติกิจพระศาสนาด้วยกัน เช่น การนักพระสงฆ์ทั้งหมดไปนมัสการพระมหามณีรัตนปฏิมากร การนักพระสงฆ์บำเพ็ญทานบริจาคทุก ๆ 3 ปี และการนักพระสงฆ์ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ นับเป็นสิ่งที่ช่วยให้พระสงฆ์ต่างวัดได้มีโอกาสพบกัน เป็นการเพิ่มความสามัคคี และได้แลกเปลี่ยนความรู้ ซึ่งกันและกันด้วย นอกจากนี้พระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารยังจะได้เป็นตัวอย่างอันดีแก่พระสงฆ์วัดอื่น ๆ ที่เป็นนิกายเดียวกัน ทำให้พระสงฆ์อื่น ๆ ปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องของตน กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ทรง มีพระประสงค์จะให้พระสงฆ์ทั้งหลายได้รู้จักมักคุ้นกัน เพราะตามปกติ พระสงฆ์ต่างวัดจะมีโอกาสพบกันน้อย เมื่อเป็นโอกาสดีเช่นนี้ พระสงฆ์ทั้งหลายก็จะรู้จักเข้าสมาคมในหมู่พระสงฆ์ การเข้าสมาคมนั้นเป็นการ แสดงออกซึ่งความเป็นผู้มีจิตใจกว้างขวาง พระสงฆ์นอกจากจะมีความสามัคคีกันแล้ว ยังจะรู้จักช่วยเหลือ ซึ่งกันและกันอีกด้วย ธรรมเนียมเหล่านี้จึงนับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อพระสงฆ์และการพระศาสนา

¹ ครูปาชยาย มาจากคำ ครู + อุปาชยาย หมายถึงครูและอุปัชฌาย์ การไหว้ครูปาชยาย ก็คือการทำบุญอุทิศส่วนกุศลแก่ครูอาจารย์ที่ล่วงลับไปแล้ว กำหนดทุก ๆ 3 ปีมีครั้งหนึ่ง แต่ปัจจุบันได้ เลิกพิธีนี้แล้ว

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิกายและเถรประวัติ, หน้า 35.

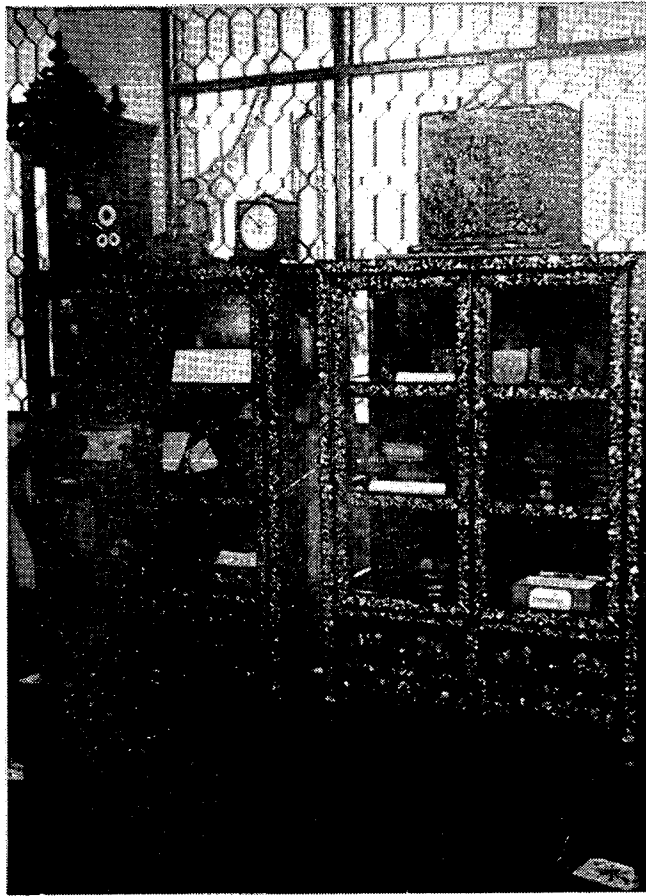
ทรงปฏิบัติหน้าที่พระอุปัชฌาย์

ในรัชกาลที่ 4 นี้ กรมหมื่นบวรวัชรวิชัย นอกจากจะได้ทรงตั้งธรรมเนียมสำหรับ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายปฏิบัติตามดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงกวาดขันเข้ฆงวคในเรื่องการบรรพชา อุปสมบทอีกด้วย กล่าวคือ ในระยะนั้นปรากฏว่ามีผู้เลื่อมใสศรัทธาในการปฏิบัติศาสนกิจของพระสงฆ์วัค บวรนิเวศวิหารมาก จึงมีผู้ส่งกุลบุตรของตนเข้าบรรพชาอุปสมบทเป็นจำนวนมาก ในจำนวนนี้มีทั้งผู้มี ความประพฤติเรียบร้อยและไม่เรียบร้อยปะปนอยู่ กรมหมื่นบวรวัชรวิชัยทรงเกรงว่าจะเป็นการ เปิดโอกาสให้ผู้ไม่เลื่อมใสศรัทธาจริง ๆ เข้าบรรพชาอุปสมบทเพื่อหวังความโปรดปรานจากพระเจ้า แผ่นดิน ดังนั้นเมื่อผู้ใดประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทในวัดนี้พระองค์จะทรงตรวจพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทรงรับแทนครูผู้มีสกุลที่คุ้นเคยกับพระองค์ หรือผู้ที่ทรงเห็นว่าเป็นผู้มี ความประพฤติดีเท่านั้น แม้แต่ผู้มีเชื้อ พระราชวงศ์ก็ทรงเลือกเช่นกัน ในครั้งนั้นพระราชวงศ์ที่ทรงผนวชประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารคือ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าพระศิขเรศ ในกรมหลวงมหิศวริน ทรามาเรศ หม่อมเจ้าในสมเด็จเจ้าฟ้าอาภรณ์ หม่อมเจ้าในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ หม่อมเจ้าใน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ หม่อมเจ้าในสมเด็จกรมหมื่นมหายาพิทักษ์ หม่อมเจ้าในกรม ขุนราชสีหวิกรม หม่อมเจ้าในกรมหมื่นมเสวรสวีวิลาศ หม่อมเจ้าในกรมหมื่นวิษณุภาณินาทร และ เจ้าเขมรที่ทรงชูปเลี้ยงไว้ในกรุงเทพฯ คือ องค์สมเด็จพระนโรดม และองค์สมเด็จพระหริรักษ์ราช คณย์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวงอยู่วัดนี้เช่นกัน¹

ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ ประสูติเมื่อเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้วนั้น ได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรหลายพระองค์ โปรดให้จัดการ ทรงบรรพชาเป็น 3 คราวคือ

คราวที่ 1 พ.ศ. 2409 ทรงบรรพชาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุน หินทิประชานาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงประกอบพระราชพิธีใหญ่หลวงตาม พระเกียรติยศ มีการสมโภช 1 วัน วันรุ่งขึ้นจึงแห่ไปทรงบรรพชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ประทับแรม เพื่อการฉลองอีก 1 คืน แล้วเสด็จมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ที่พระปิ่นหย่า

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

เครื่องบริหารของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

คราวที่ 2 พ.ศ. 2410 ทรงบรรพชาพระองค์เจ้ากฤดาภินิหาร คือกรมพระนเรศวรฤทธิ

คราวที่ 3 พ.ศ. 2411 ทรงบรรพชาพระเจ้าลูกยาเธอ 6 พระองค์ โดยแบ่งงานเป็น 2 วัน มีการสมโภช และแห่ ทรงบรรพชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วเสด็จมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ทรงให้พระองค์เจ้าคณางยุคล คือ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ประทับ ณ พระที่นั่งยา พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ คือ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ประทับ ณ โรงพิมพ์ ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอคนอื่นๆนั้นเสด็จอยู่ที่คณะกุฎิ

จะเห็นได้ว่า กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ ทรงรับภาระสำคัญในการพระศาสนา คือทรงเป็นพระอุปัชฌาย์เจ้านายหลายพระองค์ เพราะทรงมีพระชนมายุยืนนานถึง 83 พรรษา และทรงออกระเบียบอย่างเคร่งครัดในการรับบรรพชาอุปสมบทกุลบุตร การเป็นพระอุปัชฌาย์ที่คตินั้นมิใช่เป็นของง่ายนัก เพราะการรับกุลบุตรเข้าบวชมิใช่มุ่งหมายเพื่อทำคนให้เป็นคนดี พระอุปัชฌาย์บางองค์เมื่อให้การบรรพชาอุปสมบทแล้ว ก็จะไม่นำพายุ้นั้นอีก ถือว่าหมดหน้าที่แล้ว ผู้ที่ได้รับการบรรพชาอุปสมบทก็ไม่อาจเป็นคนดีได้และไม่มีความรู้ติดตัวเพราะไม่มีผู้สั่งสอน แต่กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ หากได้มีลักษณะเป็นพระอุปัชฌาย์เช่นนั้นไม่ เมื่อพระองค์ทรงรับบรรพชาอุปสมบทกุลบุตรแล้ว พระองค์ก็จะทรงเอาพระทัยใส่ดูแลฝึกหัดสามเณรใหม่รูปนั้น ทรงอบรมสั่งสอนให้รู้จักพระธรรมวินัย ให้มีความประพฤติปฏิบัติดีอย่างแท้จริง พระองค์ทรงมีความรับผิดชอบในหน้าที่ ทรงปฏิบัติงานเพื่อหน้าที่จริง ๆ มิได้ทรงทำให้เพียงแต่ผ่านพ้นไปเท่านั้น เพราะจะไม่เกิดผลดีแก่งานนั้นเลย¹

ในสมัยนั้น การศึกษาของพระภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ ยังไม่ก้าวหน้ามากนัก ไม่มีหนังสือฉบับพิมพ์สำหรับศึกษาพระธรรมวินัย พระภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ศึกษาค้นคว้าการฟัง เทศน์และฟังคำสั่งสอนของพระอุปัชฌาย์ กรมหมื่นบวรรั้งมีสุริยพันธ์ทรงออกข้อบังคับสำหรับเจ้านายที่ทรงผนวชใหม่อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร กล่าวคือ คอนรูงเข้า จะต้องจับนำวนพระโอษฐ์กับไม้สีพระหนต์ไปถวายพระองค์ ซึ่งมักเรียกกันว่าเสด็จพระอุปัชฌาย์ ทุกวันตามกำหนด ครั้นถึงตอนค่ำเวลา 19 นาฬิกา ต้องขึ้นไปเฝ้าฟังคำสั่งสอนพระธรรมวินัยจากพระองค์อีกครั้งหนึ่ง ถ้าจะออกบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้นก็ต้องทูลลาในเวลาค่านั้น แต่การทั้งสามอย่างนี้เมื่อทำครบ 7 วัน

¹ เชาว พันธ์จันทร์, พระพุทธศาสนาใน 25 ศตวรรษ (พระนคร : โรงพิมพ์

พระองค์ก็โปรดประทานอนุญาตไม่ทรงทำต่อไป เว้นแต่จะไปธุระอื่นจึงต้องขึ้นไปทูลลาทุกครั้ง¹

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร ทรงประพฤติวัตรปฏิบัติตรงตามเวลาแน่นอน โดยปกตินิวัตรก่อน 7 นาฬิกา เมื่อเสวยอาหารเข้าแล้วใครจะทูลลาไปไหน ก็ขึ้นเฝ้าได้ในตอนนี้ ถึงเวลา 9 นาฬิกาเสด็จลงเป็น ประธานพระสงฆ์วัตรที่ในพระอุโบสถเป็นเวลา 1 ชั่วโมงจึงเสด็จขึ้นตำหนัก ประทับรับแขกที่ไปเฝ้าจนถึงเวลาเสวยอาหารเพล เสร็จแล้วเสด็จขึ้นตำหนักชั้นบน ทรงสำราญพระอิริยาบถ และบรรทมจนถึงเวลา 15 นาฬิกา เสด็จลงที่ห้องรับแขก ครั้นเวลาเย็นมักจะทรงพระดำเนินประพาสในสวนวัดจนถึงเวลาพลบค่ำ ครั้นถึงเวลาประมาณ 19 นาฬิกา โปรดให้เจ้านายที่ทรงผนวชใหม่ขึ้นเฝ้าฟังคำสั่งสอนเป็นเวลา 1 ชั่วโมง จึงเสด็จลงเป็นประธานพระสงฆ์วัตรคำอีกครั้งหนึ่ง ถ้าอยู่ในระหว่างฤดูเข้าพรรษา เมื่อทำวัตรแล้วโปรดให้ฐานานุกรมผู้ใหญ่ขึ้นนั่งธรรมาสน์อ่านพุทธศาสนาสอนข้อปฏิบัติแก่พระภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ วันละตอน แล้วสวดมนต์ต่อไป จนถึงเวลาประมาณ 23 นาฬิกา จึงเสด็จการประชุม เสด็จเข้าที่บรรทม²

จะเห็นได้ว่าภารกิจประจำวันของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ หรือสมเด็จพระอุปัชฌาย์แห่งวัดบวรนิเวศวิหารนั้นเมื่อก่อนมากาย พระองค์ทรงปฏิบัติหน้าที่อย่างเคร่งครัดสม่ำเสมอทุกวัน ทรงเป็นตัวอย่างอันดีงามแก่พระสงฆ์ทั่วไป นอกจากจะทรงรับผิดชอบในหน้าที่พระอุปัชฌาย์คือทรงอบรมสั่งสอนศิษย์ของพระองค์เป็นประจำทุกวันแล้ว ยังทรงสนพระทัยตรวจตราดูแลกิจการภายในวัดให้เรียบร้อยอีกด้วย พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในการปฏิบัติหน้าที่อย่างเข้มแข็งตลอดเวลาที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร แม้เมื่อทรงพระประชวรก็ไม่ทรงยอมเลิกปฏิบัติหน้าที่ จะเห็นได้จากในวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2435 เป็นวันอุโบสถ ทรงมีพระประสงค์จะเสด็จไปทำวัตรในพระอุโบสถ ซึ่งทรงปฏิบัติเป็นประจำทุกวัน อุโบสถมิได้เคยขาด แม้จะประชวรทรงดำเนินไปไม่ได้ ก็ได้เคยโปรดให้เชิญเสด็จไปทุกครั้ง ในครั้งนี้ก็เช่นกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จไปเยี่ยมพระองค์ในวันนั้นทรงเกรงว่า ถ้าพระองค์เสด็จไปทำอุโบสถพระโรคก็จะกำเริบ จึงพระราชอุทิศที่บริเวณในพระตำหนักนั้นเป็นที่สูงคามลิม่า เพื่อพระสงฆ์จะได้ประชุมทำอุโบสถในที่นั้น ให้เป็นการสมพระประสงค์ของพระองค์ และไม่ทรงเชิญเสด็จไปถึง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, ความทรงจำ, หน้า 430.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 433.

พระอุโบสถ ทรงพระประชวรมาตั้งวันที่ 28 กันยายน จึงสิ้นพระชนม์¹ แสดงให้เห็นว่าทรงมีความ
รับผิดชอบในหน้าที่อย่างมากจนมิได้ทรงคำนึงถึงความทรมาณแห่งพระวรกายของพระองค์เลย

ทรงคิดแบบซอมองค์พระปฐมเจดีย์

นอกจากทรงปฏิบัติหน้าที่เป็นพระอุปนายอยู่แล้ว งานสำคัญอีกอย่างหนึ่งของพระองค์ก็คือ
ทรงคิดแบบซอมองค์พระปฐมเจดีย์ กล่าวคือ ในพ.ศ. 2403 อัฐิที่องค์พระปฐมเจดีย์ได้เลื่อนทรุดตก
ลงมาอยู่บนฐานองค์พระเจดีย์ เพราะฐานรองรับน้ำหนักไม่ไหว ต้องรื้อออกและทำใหม่ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านวมวงศ์เชอ กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์
ซึ่งทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารอยู่นั้น พร้อมด้วยกรมขุนราชสีหวิกรม คิดตัวอย่างองค์พระปฐมเจดีย์ถวาย
แล้วโปรดให้ถมพื้นที่ลุ่มคองขึ้นมาให้เสมอกัน ครั้นตกลงตัวอย่างแล้ว ถึงวันพุธที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2403
เป็นวันทศฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งว่า พระองค์ทรงมีราชการอยู่ที่
กรุงเทพฯฯ เสด็จออกไปทำพิธีไม่ได้ จึงโปรดให้ กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เสด็จ
ออกไปทรงก่อพระฤกษ์องค์พระปฐมเจดีย์แทนพระองค์²

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ เสด็จไปเป็น
ประธานทรงก่อพระฤกษ์พระปฐมเจดีย์แทนพระองค์นั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงยกย่องพระเกียรติยศ
กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ว่าเป็นประธานของคณะสงฆ์อย่างแท้จริง เพราะงานค่านี้นี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับ
พระพุทธรศาสนาโดยตรง

การคิดแบบอย่างองค์พระปฐมเจดีย์ใหม่นั้น กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์คงจะได้แบบอย่างมาจาก
พระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้ กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ เสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราช ภายหลังจากที่องค์พระปฐมเจดีย์

¹ พระเจ้านวมวงศ์เชอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ และสมเด็จพระยาคำรังราชา
นภาพ, เรื่องกึ่งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 139.

² หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4" จ.ศ. 1222 (พ.ศ. 2403)
เลขที่ 148 ชื่อ พระบรมราชโองการ เรื่องปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์

ชำระค พระองค์เสด็จไปนมัสการพระมหาธาตุ¹ ซึ่งทรงนับถือว่าเป็นเจดีย์สถานที่เป็นของโบราณรองจากพระปฐมเจดีย์ การเสด็จไปครั้งนี้อาจเนื่องด้วยเรื่องคติแบบอย่างรูปพระเจดีย์ ซึ่งจะก่อครอบพระปฐมเจดีย์องค์เก่าให้เป็นพระมหาสถูปใหญ่ยิ่งกว่าพระเจดีย์องค์อื่น ๆ²

การปฏิบัติศาสนกิจที่สำคัญของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารในรัชกาลที่ 4 นั้น ส่วนใหญ่ทรงปฏิบัติตามธรรมเนียมที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงวางระเบียบไว้ เพราะธรรมเนียมต่าง ๆ ที่มีอยู่เดิมเหล่านั้นล้วนเป็นกฎเกณฑ์ที่มีระเบียบแบบแผนและเคร่งครัดอย่างยิ่ง พระองค์จึงทรงถือเป็นหลักปฏิบัติที่มิได้ทรงเปลี่ยนแปลง เพราะทรงเห็นว่าเหมาะสมดีแล้ว ส่วนธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นั้นก็ใช้กันในวงแคบคือเฉพาะพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเท่านั้น สำหรับพระสงฆ์มหานิกายก็อยู่ในความปกครองของเจ้าคณะใหญ่ต่าง ๆ เพราะในสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชภายหลังจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว การปกครองต่างคณะต่างปกครองกันเอง ฉะนั้นผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ส่วนใหญ่จึงใช้ปฏิบัติกันภายในวัดบวรนิเวศวิหาร ไม่สามารถจะใช้บังคับได้ทั่วไป ผลงานของพระองค์จึงไม่แพร่หลาย และไม่ดึงดูดใจพระสงฆ์อื่น ๆ ให้ปฏิบัติตาม

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)

ทรงเป็นประธานฝ่ายสงฆ์ในการถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในตอนปลายรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร ทรงเป็นประธานฝ่ายสงฆ์ในการถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต

¹ พระราชหัตถ์ เลขาในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2473), หน้า 119.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, กลอนกาพย์เรื่อง

เสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราช (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), "พระอภินิหารของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ" หน้าค่านำ

เมื่อวันพฤหัสบดีที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411¹ ได้มีการประชุมพระราชวงศ์กับเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ได้มีมติพระสงฆ์ใหญ่ 25 รูป โดยมีกรมหมื่นบวรวิรัชศรีสุริยพันธ์ทรงเป็นประธาน เมื่อประชุมพิจารณาตกลงกันเรียบร้อยแล้ว ทุกฝ่ายต่างพร้อมใจกันยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยชนาถซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบต่อจากพระราชบิดา²

การที่กรมหมื่นบวรวิรัชศรีสุริยพันธ์ทรงได้รับเลือกให้เป็นประธานฝ่ายสงฆ์ในการถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศอย่างสูงส่ง เมื่อเวลาที่เสนาบดีจะถามความเห็นฝ่ายพระสงฆ์ ก็จะทูลถามแต่พระองค์เท่านั้น ทั้ง ๆ ที่เวลานั้นพระองค์ยังมีไต่ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ทรงเป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายซึ่งทรงมีฐานะเทียบเท่าเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือและคณะใต้ในขณะนั้น ทรงมีพระชนมายุได้ 59 พรรษา ไม่นับว่าสูงสุด เพราะขณะนั้น สมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริทັบ) วัดโสมนัสวิหารเจ้าคณะใหญ่คณะใต้ยังมีอายุมากกว่าพระองค์³ การที่ทรงได้รับเลือกให้เป็นประธานครั้งนี้อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงเป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้าแผ่นดิน ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของเจ้านายหลายพระองค์ ทรงอยู่ในฐานะพิเศษกว่าพระราชาคณะอื่น ๆ ก็เป็นได้

ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. 2411 ต่อมาใน พ.ศ. 2416 พระองค์ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ แต่มีไต่เสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จมาประทับ ณ พระพุทธรัตนสถานมณฑลราชบุรี ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน ทรงเชิญเสด็จสมเด็จพระอุปัชฌาย์คือ กรมหมื่นบวรวิรัชศรีสุริยพันธ์ และทรงนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ต่างวัดเข้าไปอยู่ด้วยพอครบคณะสงฆ์

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2477), หน้า 374.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ, หน้า 255.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 45.

ทรงผนวชอยู่ 15 วัน ก็ทรงลาผนวช แล้วทรงรับพระบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง¹

ภายหลังจากที่กรมหมื่นบวรวิรัชบุรีพิณรัตน์ทรงเป็นพระอุปฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระองค์ก็ได้ทรงเป็นพระอุปฌาย์ประธานอุปสมบทให้แก่ผู้ใดอีกเลย แม้ผู้ที่อุปสมบทในวัดบวรนิเวศวิหารก็ไม่ทรงรับเป็นพระอุปฌาย์ แต่โปรดให้อุปสมบทและอยู่ในวัดได้ โปรดให้พระเถระผู้ใหญ่ของค่อนทำหน้าที่พระอุปฌาย์แทนพระองค์ เช่น พระจันทร์โคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม พระครูกุศลธรรมธาดา (ฤชุโม เกศร์) วัดศรีเทพ เป็นต้น ในการทรงผนวชหม่อมเจ้าที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็มีได้เสด็จเข้าไป แต่โปรดให้สมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริ ทัม) สมเด็จพระพุทธิชยาจารย์ (ปูลสาเทโว สา) แทนพระองค์

การที่พระองค์มีทรงรับเป็นพระอุปฌาย์อีก เป็นเหตุให้พระสงฆ์ในวัดบวรนิเวศวิหารมีจำนวนลดน้อยลง ทั้งนี้เพราะทรงปรารถนาจะรักษาพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์คงจะทรงถือว่า การเป็นพระอุปฌาย์อุปสมบทถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินนั้น นาน ๆ จึงจะมีสักครั้งหนึ่ง ถือเป็นเกียรติยศอย่างสูง ฉะนั้นเมื่อถวายการอุปสมบทแด่พระเจ้าแผ่นดินแล้วก็สมควรที่จะให้การอุปสมบทแก่บุคคลอื่นอีกไม่ว่าจะเป็นผู้เจ้านายชั้นสูงเพียงใด เพราะทรงถือว่าเป็นการถวายพระเกียรติยศแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว² อย่างไรก็ตาม การที่พระองค์ไม่ทรงรับเป็นพระอุปฌาย์อีกนั้นอาจเป็นเพราะทรงสำคัญพระองค์ว่าทรงพระชราภาพ คือทรงมีพระชนมายุได้ 64 พรรษา และทรงพระประชวรบ่อย ๆ ไม่ทรงมีพระวรกายแข็งแรงพอที่จะเอาพระทัยใส่ดูแลอบรมสั่งสอนภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ จึงโปรดให้เป็นหน้าที่ของผู้ที่พระองค์ทรงเชื่อพระทัยในความสามารถ

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาผนวชแล้วต่อมาใน พ.ศ. 2417 ได้ทรงสถาปนาเลื่อนพระเกียรติยศกรมหมื่นบวรวิรัชบุรีพิณรัตน์ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเคารพนับถือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์หรือสมเด็จพระอุปฌาย์ของพระองค์อย่างยิ่ง เมื่อทรงทุกข์ร้อนพระทัยด้วย

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5

(พระนคร : โรงพิมพ์จำลองศิลป์, 2507), หน้า 18.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิกายและเถรประวัติ, หน้า 70.

เรื่องใด ๆ ก็ตาม มักจะทรงมีพระราชหัตถเลขากราบทูลปรึกษาสมเด็จพระอัมรินทร์ของพระองค์เสมอ ๆ เช่นใน พ.ศ. 2417 เกิดกรณีพิพาทระหว่างวังหน้ากับวังหลวง พระองค์ทรงมีความเคืองครั้นพระทัยเป็นอย่างยิ่ง จึงทรงกราบทูลสมเด็จพระอัมรินทร์ให้ช่วยทำนายโชคชะตาและพระวาสนาของพระองค์ เพราะทรงมีความเลื่อมใสในความสามารถด้านโหราศาสตร์ของกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นอย่างมาก จึงจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา ทรงเล่าเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับวังหน้าคือ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เพื่อปรึกษาและขอความคึกเห็นจากพระองค์ พระราชหัตถเลขาครั้งกล่าวคือ...

ร.ที่ 114

สมมุติเทวราชอุปถัมภ์

วัน 2 7 1 1236
5

กราบทูลมายังเสด็จให้ทรงทราบ

ด้วยการที่กราบทูลมาเมื่อเช้านั้นมีเหตุอยู่ด้วย ได้ข่าวว่าที่บนต้นว่ามีผู้ทิ้งหนังสือว่าจะมีเหตุการ เคี้ยวนี้ให้เตรียมทหารไว้ในวังถึง 600 คน แต่การนี้เห็นได้สืบสวนได้ความเป็นแน่ 700 จึงสงสัยว่าเสด็จจะรับสั่งไปด้วยเหตุอย่างไร จึงวุ่นวายดังนี้ แต่การที่ทำดังนี้ไม่สู้ชอบกลเลย กลัวจะต้องวังตัว แต่เขาจะคิดอย่างไรก็ไม่รู้ ที่กราบทูลมานี้ ขอให้ความหายเสียทีเดียว ๆ แต่อย่าลืมนึกว่าวาสนาหม่อมฉันจะสิ้นเพียงนี้เหตุยังจะเจริญต่อไป ช่างโน้นเขาจะคิดบ้างกระมัง ซึ่งกราบทูลมานี้ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(พระปรมนามากิจิไชย)

ร.ที่...

กราบทูลเสด็จกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ให้ทรงทราบ ด้วยหม่อมฉันอยากจะเฝ้ากราบทูลการอะไร ๆ เล่นมาหลายวันแล้ว แต่เห็นจะไม่เฝ้าคนเดียวได้ คงจะไม่ได้กราบทูล จึงจดหมายมากราบทูลความเสียก่อน ต่อวันสวดมนต์ขึ้นพระที่นั่งจึงจะได้เฝ้า ด้วยเคี้ยวนี้เขาพูดปรังทั่วทั้งกรุงว่า วังหน้าได้ลูกสาวกงซูลอังกฤษคนที่ 2 เป็นเมียเดิมกงซูลนี้ซัดเซมาแต่เมืองอินเดียน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เอาการเลี้ยงไว้เป็นนายทหาร ประทานเมียให้

¹ "พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์" ลงวันอังคาร แรม 5 ค่ำ เดือน 1 จ.ศ. 1236 (พ.ศ. 2417) และลงวันพุธขึ้น 13 ค่ำ เดือน 4 จ.ศ. 1238 (พ.ศ. 2419), (นายณัฐวิสุทธิสงคราม กรุณาให้พิมพ์)

เป็นลูกทวย จึงมีลูกผู้หญิงที่เป็นสาวแล้วสองคน ๆ ใหญ่ขึ้นไปเรียนหนังสือเมืองฝรั่ง แต่คนเล็กนั้น อยู่กรุงเทพฯ เป็นฝรั่งครึ่งหนึ่ง ไทยครึ่งหนึ่ง รูปพรรณสันดานเป็นไทยมาก ก็มารดาเป็นคนวังหน้ามาแต่เดิม จึงสนิทกับวังหน้าเคียงวันมากมาแต่ยังไม่เกิดความ ครั้นเมื่อวังนาลงไปอยู่บ้าน เขาก็เรียกเมียกงซุลนี้เป็นแม่นับถือกันมากขึ้น ลูกสาวคนนั้นคนต่างประเทศไม่มีใครนับถือเลย ไม่มีใครจะเอาเป็นภรรยาเป็นแน่ จึงผูกพันกับที่วังนำไปมาอนงค์อยู่ในวังจนคิดว่ากงซุลทวยวังนาก็มีมาแต่ก่อน แต่ผูกพันแต่ไทย ๆ คนฝรั่งไม่พูด มาในครั้งนั้นเขาว่าเมื่อไปกาญจนบุรีนี้ออกน่านามาก ไปตามเสด็จวังน่านั่งที่ไหนก็นั่งเคียงกันแลในบางกอกก็มีเก้าอี้รับส่งเป็นเวลาขึ้นไปนอนในวัง ประทานเข้าของแต่งตัวมากมายนัก แต่คำที่คนฝรั่งพูดกันนั้น เป็นการเยาะเย้ยกันมากด้วยเขาไม่นับถือในตัวผู้หญิงแล้วก็ผิดธรรมเนียมในศาสนาเขามาก จะเล่าความที่เขาติเตียนถวายมาก็จะยืดยาวนัก แต่เขาว่าบิดานั้นก็ทราบที่จะพอใจด้วย เขาไปมาพบกับสมเด็จพระยามัญที่ควรจะเชื่อได้ทราบความว่าเขากลับสมเด็จเจ้าพระยาเป็นแน่ว่า หม่อมฉันคงจะตายในเร็ว ๆ นี้ เป็นแน่ด้วยผอมมาก วังนาคงจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถ้าวังนาคงเป็นเจ้าแผ่นดินแล้วเหมือนกับลูกเขา ๆ สงสารจะต้องอุปถัมภ์ช่วยว่าการทำงานทุกอย่าง ลูกเขานั้นคนใหญ่ที่ไปเรียนหนังสือฝรั่งเมืองนอกคนเดียวเขาจะให้ป็นฝรั่ง แต่ลูกนอกนั้นตามแต่ภรรยาเขาจะให้มีผิวไทยก็ตาม สมเด็จเจ้าพระยาพลอยเห็นจริงด้วย ได้บอกมอบฝากบ้านเมืองว่าถ้าสิ้นท่านแล้ว วังนาคงจะเป็นเจ้าแผ่นดิน ให้เขาช่วยทูลบำรุงบ้านเมืองแลฝากบุตรหลานของท่านด้วยเถิด การเป็นดังนี้ สมกับคำที่สมเด็จเจ้าพระยาพูดอยู่เสมอว่า หม่อมฉันคงตายในนี้ ๆ หลายปีมาแล้วว่าวังนาคงจะมาเป็นเจ้า คำนี้ท่านพูดอยู่ตั้ง ๆ กับบุตรหลานนั้นก็ให้ไปมาฝากตัวอยู่ที่กงซุลอังกฤษจริง เป็นการสมกับคำที่พูด แต่คำที่ฝ่ายภรรยามีสเตอรนอกกงซุลนั้นว่า ถ้าวังนาคงเป็นเจ้าแล้ว ลูกสาวจะเป็นสมเด็จพระนาง ยังจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถ้ามีหลานจะให้ป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปด้วย

แลการเรื่องเหล่านี้ก็เป็นแต่คิดสมมุติมาล่วงหน้าไปทั้งนั้นไม่ควรจะกราบหูล แต่มีความวิตกกังถึงแผ่นดินมากนัก ถ้าพลากพลังหม่อมฉันตายลงวังนาคงเป็นเจ้าแล้วคงจะสมดังที่ เขาพูดนี้ไม่คลาดไคเลยจนสักข้อหนึ่ง เป็นแต่ที่เดียว เหนจะยิ่งกว่านโรคมหลายเท่านี้ วังนาคงวันนี้สิ้นความคิดเหมือนผ่าอกมาให้เขาดูหมดแล้ว ราชการสิ่งใดจนเข้าไทยวิวาทกันก็ต้องอาศัยให้เขาตัดสินทั้งนั้น ถ้าเป็นเจ้าขึ้นเขาว่าใครคงต้องตามทุกอย่างไม่มีทางขัดขึ้นเลย แต่เพียงวังนาก็ยกไว้ สมเด็จเจ้าพระยา

เป็นคนรักระบวรราชการเก่าใหม่มาก เหตุใดจึงมาหลงใหลนับถือไปดั่งนี้ด้วย เมื่ออยู่ทุกวันนี้ท่านก็มีอำนาจมาก ถึงซัดขวางกันก็เป็นครั้งเป็นคราว หย่อนไปบ้างทิ้งไว้บ้าง ถ้าเขามีอำนาจแล้ว ท่านจะซัดขวางอะไรเขาได้ ตัวจะงอไปเสียอีก ฉะนั้นใครยกงงชุลคนนี้เป็นคนเจ้ายศเจ้าศักดิ์มาก โทษมากเคยวิวาทกับท่านมาครั้งนับครั้งไม่ถ้วน เหตุใดจึงกับนับถือเอาเป็นนักหนา ไม่ทราบว่าจะเป็นอย่างนี้ด้วยเหตุใดเลย ถ้าหม่อมฉันยังมีชีวิตอยู่ไม่เป็นไร ถ้าตายลงวันใด พระอัฐเจิม ๆ จะไปอยู่ที่ไหนก็ไม่ทราบ บ้านเมืองวงษตระกูลจะสาบสูญเสียในเร็ว ๆ ไม่ช้า เป็นที่น่าสังเวชยิ่งนัก ใครผู้ใดเจ้านายเหล่าเสนาบดีข้าราชการที่จะฝ่าฝืนเอาแผ่นดินไถ่นั้นไม่มีตัวแล้ว เป็นอันขาดท่านกันเท่านั้นเอง ถ้าอำนาจพระรัตนไตรแลอำนาจเทพคาไม่ช่วยกรุงสยามในการเรื่องนี้ได้แล้ว บ้านเมืองก็เป็นของเขาคือ พระพุทธศาสนาคงต้องเสื่อมสูญเสียเป็นแน่แท้ เมื่อคิด ๆ ไปก็ต้องลงเป็นธุระแล้วแต่พระรัตนไตรแลเทพคาจะโปรดเกศ กราบทูลปรับทุกข์มานี้เป็นการสิ้น ๆ จะเขียนพรรณนามาไม่หมดแล้ว คนซึ่งเกิดมาในตระกูลกลับเป็นดั่งนี้ ก็สำหรับแต่บ้านเมืองจะสาบสูญเท่านั้น ขอให้ทรงกริทรองดู การจะต้องเป็นตามเขาคาคกลเนสมความคิดเสียคอกกระมัง บิดลูกก็เป็นเบญจเพศจะร้ายแรงอย่างไรก็ไม่ทราบ เห็นท่านพระองค์ใหญ่ยิ่งยาวลักษณะครั้งนี้โทษมากที่เคี้ยว กลัวหม่อมฉันจะเป็นบ้าง แก่จะเพียงนั้นหากจะยิ่งกว่านั้นก็ไมทราบ ได้คิดไว้ว่าจะหาของทำบุญฉลองวัดราชประดิษฐกับวัดราชบพิตรเสียให้ได้ในปีฉลู เพื่อการกุศลจะป้องกันสรวนศรายได้บ้าง กับเป็นเหตุการลาการฉลองวัดก็จะไม่ค้างด้วย ที่จะหมายให้คนอื่นทำต่อไปในชีวิตวังน่ายังอยู่ นั้นเป็นไม่มีแล้ว บ้านเมืองคงหมกเข้าทุกวัน ขอช่วยทรงพระคำริเรื่องนี้ให้มากด้วย

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

(พระปรมนามาภิไธย)

ถวายมา ณ วัน 3 13 4 ค่ำ มีถุนสัมปตศั

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงผูกดวงพระชันษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธออีกหลายพระองค์ และพระองค์ยังประทานพระนามพระราชโอรสอีกด้วย เช่น

พระองค์เจ้าชายกิติยากรวรลักษณ์เป็นต้น¹ เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นที่เคารพนับถือและไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมากเพียงใด

การติดต่อกับลังกา

ใน พ.ศ. 2429 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติ
ยศอย่างสูงส่งจากพระสงฆ์ลังกา คือ ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภกแก่พระพุทธศาสนาในลังกา ทั้งนี้เพราะ
พระพุทธศาสนาในลังกาในระบายนั้นกำลังอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม พระสงฆ์แตกแยกเป็น 3 พวกใหญ่ ๆ คือ
มหาวงษ์ อุบาลีวงษ์ และรามัญวงษ์ แต่ละพวกมีวิธีปฏิบัติพระวินัยต่างกัน พระสงฆ์เป็นจำนวนมาก
พยายามจะรวมให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง แต่ไม่สามารถจะทำได้สะดวก เพราะผู้ปกครองลังกาขณะนั้นคือ
อังกฤษมิได้นับถือพระพุทธศาสนา จึงไม่มีผู้ใดทำหน้าที่เป็นองค์ศาสนูปถัมภก พระสงฆ์เหล่านั้นมีความเห็น
พร้อมกันว่า พระพุทธศาสนาในประเทศไทยขณะนั้นเจริญรุ่งเรือง ไม่มีประเทศใดที่นับถือพระพุทธศาสนาจะ
เทียบได้ ทั้งนี้เนื่องมาจากพระเจ้าแผ่นดินทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ดังนั้น
พระสงฆ์ลังกาเหล่านั้นจึงขอพระบรมราชวโรกาสให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น
องค์ศาสนูปถัมภกแก่พระพุทธศาสนาในลังกา

พระภิกษุผู้เป็นตัวแทนของลังการั้งนี้คือ พระสิริสมณติสสะ ได้ถวายหนังสือฉบับหนึ่งแก่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระบรมราชวโรกาส พระองค์ทรงปิติยินดียิ่ง และทรง
รับด้วยความเต็มพระทัยที่จะเป็นองค์ศาสนูปถัมภกแก่พระพุทธศาสนาในลังกา จะทรงอุปการะพระสงฆ์
ที่จะเข้ามาศึกษาวินัยปฏิบัติแบบพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในประเทศไทย พระองค์ทรงมีพระคำสั่งกับ
พระมหาเถระฝ่ายไทย ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ กรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส) สมเด็จพระวันรัตันและสมเด็จพระพุทธ
โฆษาจารย์ พระมหาเถระทั้งหมดนี้ ได้ยินยอมพร้อมใจกันให้การอุปสมบทแก่พระสิริสมณติสสะอีกครั้งหนึ่ง

¹ "พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบพูลกรม
พระปวเรศวริยาลงกรณ์" ลงวันพฤหัสบดี แรม 4 ค่ำ เดือน 9 ปีชวด จ.ศ. 1238 (พ.ศ. 2419),
(นายณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม กรุณาให้พิมพ์)

โดยรับพระวินัยปฏิบัติตามธรรมยุติกนิกาย¹

การที่ลังกาเข้ามาติดต่อกับไทยด้วยเหตุผลทางศาสนาดังกล่าวครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่สอง ครั้งแรกนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอู่หัวบรมโกศ ใน พ.ศ. 2296 ในลังกาก็มีกษัตริย์ปกครอง แต่การพระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมมาก พระเจ้าแผ่นดินจึงมีพระราชสาส์นมาขอพระสงฆ์ไทยผู้รู้ศาสนธรรมออกไปเผยแผ่ และให้การอุปสมบทในลังกา พระเจ้าอู่หัวบรมโกศทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอุปาลีและพระอรียมณี พร้อมด้วยพระสงฆ์นำพุทธศาสนาวาทะออกไปสั่งสอนแพร่หลายในลังกา จนปรากฏนามพระสงฆ์เหล่านั้นว่าอุปาลิวงศ์มาจนกระทั่งบัดนี้²

การที่พระสงฆ์ลังกาเข้ามาขอพระสงฆ์ไทยให้ไปเผยแผ่พระวินัยปฏิบัติอันถูกต้องแก่พระสงฆ์ลังกาดังแต่ครั้งนั้น ย่อมแสดงให้เห็นแล้วว่า การพระพุทธศาสนาในประเทศไทยนั้นเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และยิ่งในรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระเจ้าแผ่นดินทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศอย่างสูงส่งดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาในประเทศไทยเจริญรุ่งเรืองมาก ทั้งนี้เนื่องมาจากพระเจ้าแผ่นดินทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และการที่ประเทศไทยไม่เคยเป็นเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจ³ ก็เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง ในขณะที่ประเทศที่มีถือพระพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่น ลังกา พม่า เขมร ล้วนตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจทั้งสิ้น จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาในประเทศไทยเหล่านั้นไม่เจริญเท่าที่ควร

ทรงเป็นประธานในการชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์อักษรไทย

ภายหลังจากที่กรมหมื่นบวรวิชัยสุนทรได้รับสถาปนาเลื่อนพระยศเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ใน พ.ศ. 2417 แล้วเป็นเวลาที่พระองค์ทรงย่างเข้าสู่วัยชรา คือทรงมีพระชนมายุ 64 พรรษา จึงไม่ได้ทรงประกอบศาสนกิจอย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตามในระยะหลังจากนี้

¹ "จดหมายเหตุ พระราชกิจรายวัน" ลงวันอาทิตย์ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 7 ปี จอ จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429) (นายพัชรวิ สุทธิสงคราม กรุณาให้พิมพ์)

² O. Frankfurter "Siamese Missions to Ceylon in the 18th Century", Journal of Siam Society, IV (June 1907), 23.

³ Jerrold Schecter, The New Face of Buddha (Takyo: John Weatherhill, INC, 1967), p.94.

คือ ใน พ.ศ. 2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ให้จัดการชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์เป็นอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรก เพราะทรงพระราชดำริว่า พระไตรปิฎกนั้นเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่จะช่วยให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง เพราะเป็นการชำระคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ถูกต้องสมบูรณ์ และในรัชกาลก่อน ๆ ก็ได้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นประเพณีสืบต่อมา พระองค์จึงทรงเห็นสมควรที่จะทำการตรวจสอบพระไตรปิฎกให้ได้นับที่ถูกต้องสมบูรณ์เพื่อเป็นหลักฐานของพระธรรมคำสั่งสอนสืบไปภายหน้า¹

การทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งก่อน ๆ นั้น ใช้วิธีจารึกเป็นอักษรขอมลงในใบลาน ซึ่งเป็นของยากสำหรับผู้ที่ไม่รู้อักษรขอมที่จะอ่านพระคัมภีร์ให้เข้าใจได้ จึงไม่เป็นที่แพร่หลาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ตรวจสอบพระไตรปิฎกอีกครั้งหนึ่ง และตีพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่ม ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์คือว่าจารึกในใบลาน เพราะการพิมพ์แต่ละครั้งนั้นทำให้ได้หลายฉบับ ตรวจสอบง่าย รวบรวมอยู่ในเล่มเดียวกันไม่กระจัดกระจายไป และยังแพร่หลายอีกด้วย เมื่อทรงมีพระราชดำริเช่นนี้แล้ว จึงทรงมีพระบรมราชโองการสั่งให้อารชนา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นประธานในการชำระพระไตรปิฎกครั้งนี้ และโปรดให้อารชนา พระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งทรงผนวชอยู่พร้อมทั้งพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญ ผู้รู้พระปริยัติธรรม ซึ่งมีกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์มาประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงมีพระราชดำรัสชี้แจงพระราชประสงค์ให้ที่ประชุมทราบ พระสงฆ์ทั้งปวงก็ถวายอนุโมทนา และรับแบ่งหน้าที่กับตรวจค้นฉบับ สอนฉบับอักษรขอม ฉบับอักษรสิงหนพ และฉบับอักษรรามัญ ซึ่งมีอยู่ให้ถูกต้องและโปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นแม่กองจัดการพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทย จำนวน 1,000 ชุด ชุดละ 39 เล่ม รวมเป็นหนังสือ 39,000 เล่ม งานได้สำเร็จลงใน พ.ศ. 2436 ได้ทดลองในงานพระราชพิธีรัชมงคล เนื่องในโอกาสที่เสวยราชสมบัติมาครบ 25 ปี นับเป็นครั้งแรกที่มีการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย และได้พระราชทานพระไตรปิฎกชุดนี้ไปไว้ตามพระอารามหลวงและสถานศึกษาต่าง ๆ แห่งละชุด พระราชทานตอบแทนแก่

¹ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417 - 2453)

พระสงฆ์ตลอดจนภิกษุผู้เป็นเจ้าหน้าที่ในการพิมพ์พระไตรปิฎกชุดนี้¹

ครั้งเมื่อข้าราชการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มครั้งแรกนี้ได้แพร่หลายออกไป รัฐบาลและผู้อำนวยการศึกษาตามสถานที่ต่าง ๆ ในนานาประเทศจึงขอพระราชทานไปไว้สำหรับสถานศึกษาในประเทศของตน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ไปตามพระราชประสงค์ ทำให้พระไตรปิฎกชุดนี้ได้แพร่หลายไปทั่วโลก นับเป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองประการหนึ่ง

การชำระพระไตรปิฎกและจัดพิมพ์ครั้งแรกนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้านวมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ มีได้ทรงมีส่วนร่วมชำระโดยตรง แต่ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศให้เป็นประธานในการชำระพระไตรปิฎกครั้งนั้น ในฐานะที่ทรงเป็นพระเถระผู้ทรงมีอาวุโสสูงสุดในขณะนั้น คือทรงมีพระชนมายุถึง 79 พรรษา และทรงเป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้าแผ่นดิน ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ทั่วไป พระองค์มีได้ทรงมีหน้าที่หรือมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการชำระพระไตรปิฎกครั้งนั้น เพราะทรงพระชราภาพ และไม่ทรงสามารถปฏิบัติกิจพระศาสนาได้เต็มที่

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในรัชกาลที่ 5 จะเห็นได้ว่าในระยะนี้ พระองค์มีได้ทรงปฏิบัติศาสนกิจโดยตรงด้วยพระองค์เอง แต่ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศให้เป็นประธานในศาสนกิจบางประการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระบรมราชโองการ เช่น การชำระพระไตรปิฎก เป็นต้น ตลอดระยะเวลาตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 5 จนกระทั่งสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2435 ทรงอยู่ในฐานะผู้เป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายทั้งปวง

งานพระนิพนธ์ทางงานพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ นอกจากจะทรงปฏิบัติงานในด้านพระศาสนาคงกล่าวมาแล้ว พระองค์ยังมีได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ไว้อุปสมถกรรม ทั้งที่เป็นเทศนา โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และร้อยแก้ว ทรงเชี่ยวชาญในทางภาษาศาสตร์ โบราณราชประเพณี ทรงเป็น

¹ ธรรมทาส พานิช, พุทธศาสนาสำหรับผู้เริ่มศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2491), หน้า 92.

ศิษย์ชั้นแรกของเจ้าฟ้ามงกุฎ งานพระนิพนธ์ของพระองค์ที่พอจะค้นคว้าได้มีดังนี้คือ โคลง เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลิลิตพงศาวดารเหนือ จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน กรรมวิภาคคณาสุคตวิทถิติวิธาน ตำรายาพิเศษ สังขัตโตวาท กลอนกาพย์เสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราช ปัญหากรรมวินิจัย จตุราริยสัง และคำแปลศิลาจารึกโบราณ เฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรงได้แก่ สุกตวิทถิติวิธาน กรรมวิภาคคณา สังขัตโตวาท ปัญหากรรมวินิจัย และจตุราริยสัง

หนังสือเรื่องสุคตวิทถิติวิธาน (วิธีกำหนดคัมภีระสุคต) ทรงพระนิพนธ์ไว้เป็นภาษามคธ เมื่อ พ.ศ. 2388 ทรงแสดงเหตุผลพร้อมทั้งหลักฐานอ้างอิงจากพระบาลีและอรรถกถา นับว่าเป็นหนังสือที่มีประโยชน์แก่ผู้สนใจทางพระวินัย และหลักวิชาการ และเป็นหนังสือที่แต่งเป็นภาษามคธเพียงไม่กี่เล่มเท่านั้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ได้แปลเป็นภาษาไทยแล้ว หนังสือเล่มนี้แสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระองค์ในด้านภาษาศาสตร์ ได้แพร่หลายไปถึงประเทศลังกาซึ่งได้พิมพ์ด้วยอักษรสิงหล

เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ เป็นการวิจารณ์ความเชื่อถือของคนโบราณที่ว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีพระวรกายใหญ่กว่ามนุษย์ธรรมดาถึง 3 เท่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงยกหลักฐานอ้างอิงจากพระวินัยและอรรถกถาต่าง ๆ อย่างสมเหตุสมผลมาเป็นข้อพิสูจน์และทำลายความเชื่อถือของคนโบราณ ทรงกล่าวว่า "พึงพิจารณาโดยละเอียดด้วยปัญญา ไม่พึงเชื่อคนโบราณแต่เดียว เพราะว่าพวกเรามีไซ้หาสของคนโบราณ"¹ หลักฐานต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงยกมานั้นชอบด้วยเหตุผลทุกประการ ทรงอธิบายอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทรงยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย ทำให้เห็นจริงว่าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ทรงถึงพร้อมด้วยมหาปุริสลักษณะมิได้ทรงมีพระวรกายใหญ่โตกว่ามนุษย์ธรรมดาอย่างที่คนโบราณเชื่อกัน

หนังสือเล่มนี้มีประโยชน์แก่ผู้อ่าน ช่วยให้ผู้อ่านรู้จักใช้ปัญญาความคิดพิจารณาไตร่ตรองเรื่องราวต่าง ๆ ด้วยความมีเหตุผล ไม่หลงเชื่อด้วยความงมงาย โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา นี่เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะผู้ให้กำเนิดพระพุทธศาสนาก็คือมหาบุรุษผู้ทรงเพียบพร้อมไปด้วยสติปัญญาอันมีมากกว่าสามัญชน แต่มีใ้หมายความว่า พระองค์จะต้องทรงมีพระวรกายใหญ่โตเกินมนุษย์ธรรมดา ทำให้ทุกคนทราบว่า พระองค์ทรงเป็นมนุษย์โดยแท้ ทรงถึงพร้อมด้วยรูปและสิริสงามโดยสมบูรณ์

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, สุคตวิทถิติวิธาน (วิธีกำหนดคัมภีระสุคต), (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2504), หน้า 2.

หนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่ทรงพระนิพนธ์อีกเรื่องหนึ่งคือ กรรมวิภาคคาถา เป็นพระธรรมเทศนาว่าด้วยกรรม และการจำแนกกรรม ทำให้ผู้อ่านทราบว่า ถ้าทำชั่วผลที่ตามมา ก็จะเป็นความทุกข์ ฉะนั้นไม่ว่าจะได้ผลดีชั่วสุขทุกข์ประการใดนั้น เนื่องมาจากเหตุคือ กรรมหรือ การกระทำของมนุษย์เป็นทางที่ช่วยให้มนุษย์ละบาปและบำเพ็ญบุญ พระธรรมเทศนาเรื่องนี้จบลงด้วยการจำแนกกรรม คือ "อำนาจแห่งกรรม ที่ล่วงกาลแล้วเป็น 4 อย่าง"¹

ส่วนเรื่องสังขติโกวาท เป็นหนังสือเทศนาอีกเรื่องหนึ่งซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงพระนิพนธ์ขึ้น เป็นหนังสือเทศนาฉบับที่ดีที่สุดในเวลานั้น เนื้อเรื่องได้กล่าวถึงพระคุณของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นเครื่องเตือนสติคฤหัสถ์ให้ตั้งมั่นอยู่ในความดี ไม่ประมาทอันจะนำไปให้ชีวิตรุ่งโรจน์และมีความสุข

นอกจากพระนิพนธ์ดังกล่าวแล้ว ยังมีพระนิพนธ์อีก 2 เล่มที่เป็นหนังสือพระธรรมเทศนา คือ ปัญหาธรรมวินิจัย และจตุราริยสัง ซึ่งจะช่วยให้อ่านเข้าใจในธรรมอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น และเป็นเครื่องนำวิถีชีวิตให้เจริญรุ่งเรือง²

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์ที่ 2 ในกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงดำรงสมณศักดิ์สูงสุดในรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่การพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก อันเนื่องมาจากการปฏิรูปพระพุทธศาสนาโดยเจ้าท่ามังกุฎในรัชกาลที่ 3 ประกอบกับพระเจ้าแผ่นดินทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี แม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นี้จะทรงดำรงสมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์สมัยนั้น แต่ผลงานของพระองค์ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาก็ไม่ปรากฏเด่นชัดนัก ถ้าจะเปรียบเทียบกับผลงานในค่านนี้ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์แรกดูจะมีผลงานมากกว่าทั้ง ๆ ที่ผลงานของพระองค์ก็ไม่เด่นชัดดังได้กล่าวแล้วในบทก่อน อย่างไรก็ตามก็มีใ้หมายความว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ไม่ทรงมีความสามารถ แท้ที่จริงแล้วพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถ ฉลาดหลักแหลม

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, กรรมวิภาคคาถา (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2495), หน้า 1.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, พระปรารภเรื่องแปลจตุราริยสัง (พระนคร . โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464), หน้า 1.

จะเห็นได้จากทรงพระนิพนธ์หนังสือที่มีประโยชน์อันช่วยให้ผู้อ่านเกิดสติปัญญา คิดหาเหตุผลมากยิ่งขึ้น เช่นเรื่อง สุตควิทติวิธาน (วิธีกำหนดคัมภีระสุตค) เป็นต้น แต่มีปัจจัยอื่น ๆ ที่ทำให้ พระองค์ยังไม่ทรงจำเป็นต้องปรับปรุงแก้ไขกิจการต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้น เป็นระยะเวลาที่การพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมากดังได้กล่าวแล้วประการหนึ่ง นอกจากนั้นจะได้กล่าวถึงปัจจัยอื่น ๆ ประกอบอีกด้วยดังนี้คือ

ประการแรก เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า ผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยโบราณมา คือ พระเจ้าแผ่นดิน ดังนั้น แม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงสมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์ พระองค์จึงยังไม่ทรงมีพระอำนาจปกครองคณะสงฆ์ได้เต็มที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงเอาพระทัยใส่ในการพระพุทธศาสนามาก เพราะทรงถือว่า เป็นหน้าที่ของพระองค์ ไม่ว่าจะป็นงานด้านการศึกษาของคณะสงฆ์หรือการปกครอง ทรงพยายามกวาดค้น เลือกเฟ้นหาผู้มีความรู้ความสามารถให้มากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางระเบียบ ออกประกาศพระราชกำหนดกฎหมายให้รัดกุมยิ่งกว่าเดิม สมัยนี้จึงมีความเจริญทั้งด้านการศึกษาและการบริหารงาน พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในฝ่ายพระพุทธจักรเท่า ๆ กับฝ่ายพระราชอาณาจักร ทรงออกประกาศเพื่อให้พระสงฆ์ดำรงอยู่ในสมณเพศอย่างเคร่งครัดสม่ำเสมอ เช่น ประกาศต่าง ๆ เพื่อวัตรปฏิบัติ อันถึงมาคือ

1. ประกาศห้ามคฤหัสถ์ สมคบกับพระภิกษุสามเณรประพฤติก่อนอาจารย์ทุจริตครั้งที่ 1 ครั้งที่ 2
2. ประกาศห้ามพระสงฆ์สามเณรเที่ยวเตร่ในทางเสด็จพระราชดำเนิน
3. ประกาศพระราชบัญญัติ พระสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด
4. ประกาศพระราชบัญญัติ ให้ภิกษุสามเณรและศิษย์วัด เมื่อประพฤติก่อนอาจารย์แล้ว ให้

ยอมรับผิดจะยกโทษให้

5. ประกาศห้ามพระสงฆ์ออกไปแหงหวายและประพฤติก่อนอาจารย์
6. ประกาศให้เจ้าคณะมีหมายประกาศตามพระอารามให้ชำระต้นไม้ต่าง ๆ ที่ขึ้นบนหลังคาและกำแพง ให้ชำระลานวัดให้หมดจดเวลาเสด็จพระราชทานพระภิกษุ
7. ประกาศพระราชบัญญัติ เรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ¹

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร

เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงเอาพระทัยใส่ในการคณะสงฆ์มาก เพราะทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของพระองค์ การคณะสงฆ์ในสมัยนี้จึงเจริญรุ่งเรืองมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จึงมิได้ทรงปฏิบัติงานในด้านนี้มากนัก เพราะทรงเกรงว่าจะเป็นการกระทำที่เกินขอบเขตพระอำนาจของพระองค์

ประการที่สอง การปกครองคณะสงฆ์ในระยะนั้นยังไม่มีระเบียบแบบแผน ไม่เป็นสัดส่วน กล่าวคือ ต่างคณะต่างปกครองกันเอง โดยมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองคณะของตน¹ พระเจ้าแผ่นดินยังไม่ทรงกวัดขันมากนักในเรื่องการปกครอง ทรงปล่อยให้เป็นที่ของเจ้าคณะปกครองดูแลสำนักของตน มีลักษณะคล้ายอาจารย์ปกครองศิษย์ วัดที่เป็นสำนักเรียนใหญ่ที่สำคัญในขณะนั้นคือ วัดบวรนิเวศวิหาร และวัดโสมนัสวิหาร จะมีวัดอื่น ๆ มาขอขึ้นมากมาย วัดที่มาขอขึ้นเหล่านี้ก็จะปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมของวัดสำนักใหญ่และอยู่ในความปกครองดูแลของวัดสำนักใหญ่ด้วย เช่น ในสมัยที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระสงฆ์ในสำนักนี้เจริญมาก จึงทรงส่งพระสงฆ์ที่มีความรู้ไปตั้งสำนักเป็นสาขาขึ้นที่วัดอื่น ๆ อีก เช่น วัดสมอราย วัดบรมนิวาส วัดเครือวัลย์ เป็นต้น วัดเหล่านี้ก็จะปฏิบัติตามธรรมเนียมของวัดบวรนิเวศวิหาร² ส่วนวัดโสมนัสวิหาร ในสมัยที่สมเด็จพระวันรัตน์ (พุทธสิริ ทับ) ปกครองอยู่นั้น มีความเจริญมากโดยเฉพาะด้านการศึกษาของพระสงฆ์ สมเด็จพระวันรัตน์ได้ตั้งแบบแผนต่าง ๆ ขึ้นใช้เองในวัด ส่วนวัดที่เป็นสาขาก็จะนำแบบแผนเหล่านั้นไปใช้ด้วย เนื่องจากสมเด็จพระวันรัตน์เป็นพระมหาเถระผู้มีพรหมามากกว่าพระสงฆ์ทั้งปวงขณะนั้น เมื่อมีความเห็นหรือตั้งธรรมเนียมใด ๆ จึงมิได้นำเข้าไปในที่ประชุม เพราะเกรงจะไม่ทรงเห็นด้วย จึงใช้เฉพาะสำนักของท่าน ฝ่ายพระเถระอื่น ๆ ก็ไม่กล้าหักท้วงเพราะให้ความนับถือแก่ท่าน แม้แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ก็ทรงเกรงใจไม่กล้าต่อว่า นอกจากนั้นยังมีพระเถระอื่น ๆ ที่ตั้งธรรมเนียมขึ้นใช้ภายในสำนักของตน แต่ไม่ได้เผยแพร่ไปยังสำนักอื่น ๆ³ ฉะนั้นธรรมเนียมของวัดต่าง ๆ จึงไม่เหมือนกัน จะเห็นได้ว่าวิธีการปกครองคณะสงฆ์ในระย่นี้เสื่อมลงกว่าเดิม เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงกวัดขันในเรื่องการปกครองวัดขึ้น ทรงปล่อยให้วัดเหล่านั้นทำตามลำพัง นอกจากมีเรื่องสำคัญที่เกี่ยวข้องกับทางราชการ เนื่องจากสาเหตุดังกล่าวมานี้จึงมีผลทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ไม่ทรง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระเบียบบริหารคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2477), หน้า 12.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 24.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

สามารถวางกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขึ้นไว้ในคณะสงฆ์ เพราะลักษณะการปกครองยังไม่รวมกันมั่นคง และถ้าจะทรงวางระเบียบแบบแผนก็ไม่สามารถใช้บังคับได้ ฉะนั้นผลงานที่มีอยู่ในระยะนั้นจึงไม่มีผลต่อส่วนรวม แต่จะมีผลเฉพาะในหมู่คณะไม่แพร่หลายออกไป

ประการที่สาม ในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายนั้น มีพระเถระผู้มีความรู้และมีชื่อเสียงองค์หนึ่งคือ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ ทัฬห) เป็นผู้มีความรู้พระบาลีมากที่สุดในพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในขณะนั้นจึงเป็นที่เคารพนับถือของพระสงฆ์ทั้งปวงตลอดจนประชาชนทั่วไปทั้งเจ้านายและสามัญชน และเนื่องจากสมเด็จพระวันรัตองค์นี้เป็นสามัญชนจึงมีความใกล้ชิดสนิทสนมกับพระสงฆ์ทั่วไปมากกว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงเป็นเจ้านาย ฉะนั้นเมื่อมีความคิดเห็นในคณะสงฆ์ พระสงฆ์จะปฏิบัติตาม จึงดูเหมือนว่ามีส่วนอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูง อาจไม่ค่อยมีใครกล้าเข้าใกล้และพระองค์เองก็ไม่ค่อยแสดงพระองค์มากนัก จึงไม่ทรงเป็นที่รู้จัก ทำให้มีผลทางอ้อมในการปกครองคณะสงฆ์ และอีกประการหนึ่ง ทรงถ่อมพระองค์ว่าทรงเป็นเจ้านายวังหน้ามียศต่ำกว่าเจ้านายวังหลวง ยิ่งในรัชกาลที่ 5 เกิดกรณีพิพาทระหว่างวังหน้ากับวังหลวง พระองค์จึงไม่ค่อยแสดงออกหน้าออกตา เพราะมีเจ้านายวังหลวงทรงผนวชอยู่หลายพระองค์ ทรงเกรงว่าจะเป็นที่ครหาของเจ้านายวังหลวง ดังจะเห็นได้จาก ใน พ.ศ. 2434 ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกถวายแด่พระองค์เลื่อนพระยศเป็นสมเด็จพระยานั้น ในหมายประกาศกล่าวไว้

"...การที่เพิ่งมาทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เมื่อภายหลังนั้น มิใช่เพราะเพิ่งทรงพระราชปรารภขึ้น ทรงพระราชปรารภมาแต่ครั้งเลื่อนกรมแล้ว แต่สมเด็จพระมหาสมณ พระองค์นั้นไม่ทรงรับทรงถ่อมพระองค์อยู่ว่าเป็นพระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ฯ จักข้ามเจ้านายที่เป็นพระบรมวงศ์ ทั้งทรงเจริญพระชนมายุกว่าก็มี จักเป็นที่ทรงรังเกียจของท่าน..."¹

เนื่องจากเหตุผลดังกล่าวมานี้ทำให้พระองค์ไม่ทรงปรากฏพระองค์บ่อยนัก จึงทรงเป็นที่รู้จักของประชาชนทั่วไปน้อย ในการที่จะทรงวางระเบียบในการปกครองคณะสงฆ์ก็ทรงเกรงว่าจะไม่มีผู้

¹ หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5" จ.ศ. 1253 (พ.ศ. 2434) เลขที่ 263/7 ประกาศเลื่อนกรมพระปวเรศ ฯ เป็นสมเด็จพระ

ปฏิบัติตาม จึงได้ทรงงดเสวย

ประการที่สี่ ในรัชกาลที่ 5 ได้จัดตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นใน พ.ศ. 2435 มีหน้าที่จัดการศึกษาและการพระศาสนา ในระยะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ยังมีได้ทรงเป็นประมุขสงฆ์ มีแต่สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ บัญชาการเป็นอิสระแผนกหนึ่ง ๆ อำนาจบัญชาการอันรวมกันตกอยู่แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ถ้าเป็นการตามธรรมเนียมเสนาบดีบัญชาเองตามลำพัง ถ้าเป็นการพิเศษเสนาบดีกราบบังคมทูลพระกรุณาเรียนพระราชปฏิบัติแล้วรับพระบรมราชโองการออกคำสั่งหรือออกจากได้ว่า เสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้รั้งตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช¹ ฉะนั้นพระสงฆ์จึงมิได้ปกครองกันเอง แต่อยู่ในอำนาจของฝ่ายคฤหัสถ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงมีท้องทรงมีการมากในการปกครอง กิจที่ทรงปฏิบัติแต่ละปีนั้นก็คือ การสอบพระปริยัติธรรม ทรงออกข้อสอบและทรงเป็นประธานในการแปลหนังสือสอบ แต่ก็มีได้ทรงปฏิบัติเป็นประจำเสมอไป พระราชาคณะผู้ปฏิบัติแทนบ้าง

ประการที่ห้า ในสมัยที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ฝ่ายธรรมยุติกนิกายนั้น เป็นระยะเวลาที่พระสงฆ์คณะนี้เจริญรุ่งเรืองแพร่หลายมาก พระสงฆ์ต่างกำลังอยู่ในระยะที่เคร่งครัดถือการปฏิบัติพระธรรมวินัย มีความสันโดษ พยายามละทุกอย่างไม่เกี่ยวข้องทางโลก แม้แต่เรื่องในคณะสงฆ์เองถ้าไม่จำเป็นก็ไม่ยุ่งเกี่ยว ฉะนั้นพระสงฆ์ในคณะนี้จึงไม่ค่อยมีผลงานปรากฏมากนัก เพราะกำลังอยู่ในระยะฝึกฝนตัดการแสวงหาความสงบสุขทางใจ ไม่ปรารถนาจะมีบทบาทมากนักในการปกครองคณะสงฆ์

ประการที่หก นอกจากทรงมีผลงานในด้านกรปกครองคณะสงฆ์ไม่มากดังกล่าวดังนั้น งานทางด้านพระนิพนธ์หนังสือไว้เทศน์ก็น้อยด้วย ทั้งนี้เพราะในสมัยที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์ไม่โปรดการเขียนหนังสือไว้เทศน์ ทรงเทศนาโดยมีพระโอรส อธิบายให้คนฟังเข้าใจง่าย แม้พระสงฆ์อื่นก็ต้องเทศนาโดยมีปากเช่นกัน ถ้ามีหนังสือที่เขียนไว้เทศน์ เมื่อเทศน์เสร็จแล้ว พระองค์ก็รับสั่งให้เผาไฟเสีย เพื่อไม่ให้มีต้นฉบับเหลืออยู่² ไม่ทราบว่าเพราะเหตุใดจึงทรงมีพระราชประสงค์เช่นนั้น อาจเป็นเพราะทรงต้องการฝึกให้พระสงฆ์เทศนามีปฏิภาณฉับไวมีไหวพริบ ฉลาดรอบรู้จนสามารถเทศน์เองโดยมิต้องใช้หนังสือ และอีกประการหนึ่ง ในสมัยนั้น ผู้มีความสามารถอ่านหนังสือได้นั้นมีน้อย แม้พระสงฆ์

¹ ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 24.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

เองที่ไม่รู้หนังสือก็ยังมีมาก และเป็นสมัยที่ชอบท่องจำมากกว่าเขียน แม้จะมีการเขียนหนังสือก็จะแพร่หลายอยู่ในวงแคบ เฉพาะพระราชอาณาเขตที่มีการศึกษาเท่านั้น ฉะนั้นผลงานของพระองค์ต่างก้านทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้เทศน์จึงมีน้อย

แม้ว่าผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาจะไม่ปรากฏเด่นชัดนัก แต่พระองค์ก็ทรงได้รับยกย่องในฐานะที่ทรงคุณงามความดีในก้านอื่น จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศพระราชพิธีมหาสมณคุณมาภิเษกเลื่อนพระยศขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2434 ทรงดำรงสมณศักดิ์สูงสุดของคณะสงฆ์ในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระเจ้านครบาลหรือพระองค์เจ้าคางกรมผู้ใหญ่ ทรงมีสมณศักดิ์ยิ่งกว่าพระสงฆ์ทั้งปวงทั่วประเทศมาเป็นเวลาช้านาน ตั้งแต่ พ.ศ. 2416 และทรงมีพระชนมายุเจริญยิ่งกว่าพระบรมวงศ์พระองค์ใดในราชวงศ์จักรี ไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม พระองค์จึงทรงเป็นที่เคารพนับถืออย่างยิ่งของพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง และอีกประการหนึ่งเนื่องจากทรงผนวชมาช้านาน ทรงคุณธรรมทางปฏิบัติพระพุทธศาสนา ได้ทรงเป็นครูอาจารย์ของพระบรมวงศานุวงศ์และมหาชนเป็นอันมาก และที่สำคัญที่สุดคือทรงเป็นพระอุปถัมภ์ในพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนข้าราชการเป็นจำนวนมาก ดังนั้น พระองค์จึงทรงได้รับยกย่องพระเกียรติยศและความเคารพนับถือด้วยเหตุผลสำคัญ 2 ประการคือ ทรงเป็นพระเจ้านครบาล ซึ่งทรงมีพระชนมายุเจริญยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง และทรงเป็นพระอุปัชฌายาจารย์ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเลื่อนพระยศให้สูงส่งเสมอสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส โดยรับพระมหาสมณคุณมาภิเษก และเลื่อนเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ให้เต็มตามความยินดี เลื่อมใส เป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชนทั่วหน้า.